HISTORICAL CULTURES IN TRANSITION
memory, history and identity

Історія. Люди. Події

Звіт про дослідження про пам'ять сучасних поляків та українців

Варшава, 2018

INSTYTUT STUDIÓW POLITYCZNYCH
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

Collegium Civitas
Więcej niż studia!

Цей звіт був створений в рамах проекту «Історичні культури в процесі змін: узгодження пам'яті, історії і ідентичності в сучасній Центрально-Східній Європі» (номер UMO-2016/21/B/HS3/03415), який фінансується Національним центром науки і реалізується Інститутом політичних досліджень Польської академії наук і Collegium Civitas у співпраці з Центром міської історії Центрально-Східної Європи (Україна, Львів).

Керівник проекту: професор Інституту політичних досліджень **Томаш Стриєк**
Над соціологічними дослідженнями працювали:
Доктор соціологічних наук **Йоанна Конєчна-Саламатін**, Інститут соціології Варшавського університету
Кандидатка соціологічних наук **Наталія Отріщенко**, Центр міської історії Центрально-Східної Європи, Львів
Кандидат історичних наук **Володимир Склокін**, Український католицький університет, Львів.

Автори звіту:
Йоанна Конєчна-Саламатін
Наталія Отріщенко
Томаш Стриєк

Верстка: JKS
Дизайн обкладинки: kotNaPunkcie

Переклад з польської: Мирослава Керик та Юрій Таран

© Collegium Civitas 2018
ISBN: 978-83-61067-86-3

Цей звіт розповсюджується на підставі ліцензії Creative Commons Із Зазначенням Авторства – Некомерційна – Без Похідних 4.0 Міжнародна.

Зміст

Про проект **5**

Основні висновки **6**

Характеристика досліджень **9**
Виклики для польових досліджень в сучасній Україні 9
Контекст дослідження 10
Україна *10*
Польща *12*

Характеристика аналітичного підходу **12**

Національна ідентичність поляків і українців **15**

Інтерес до минулого **20**

Джерела знання про минуле **28**

Практики, що пов'язані з минулим **33**

Уявлення та знання про минуле **39**
Ставлення до історичних постатей 39
Оцінка явищ, фактів та подій з історії XX століття 47
Українці про історію XX століття *50*
Поляки про історію XX століття. *57*
Поляки і українці про декомунізацію *63*

Як сьогодні розмовляти про минуле – суспільне сприйняття політики пам'яті .. **66**
«Незручні факти» у публічному дискурсі 69
Польсько-українські списки кривд 70

Підсумки **74**

Біліогафія **79**

Додаток **80**

Про проект

Уявлення про минуле відіграє щоразу важливіше значення в процесі ідентифікації з власною етнічною і національною спільнотою, а також у взаємному сприйнятті поляків і українців. Цю тенденцію ми спостерігаємо в Польщі від часу появи перших дискусій навколо Єдвабного в 2001 року, а також дискусій при відзначенні шістдесятої річниці Волинської трагедії у 2003 році. Натомість, в Україні ці розмови більшою мірою з'являються після Помаранчевої революції 2004 року. Останні дослідження на цю тему показували, що в польській громадській думці уявлення про жоден інший народ не формувалися настільки під впливом конфліктних подій з новітньої історії, як це сталося у випадку з українцями[1] (Troszyński, 2016). Разом з тим, не схоже, що ідентичність сучасних українців сильніше залежить від історії, як це можна побачити у поляків, – більшою мірою це все-таки ідентичність, що пов'язана з побудовою держави, яка мала б відповідати очікуванням громадян. Тим не менше, в обох країнах керівництва держав реалізують політику національної пам'яті, скеровану на односторонню інтерпретацію подій 20 століття, яка збудована на мартиролозі і героїзації власного народу. Такий підхід зміцнився після Євромайдану в Україні у 2014 року і після приходу до влади у Польщі роком пізніше партії «Право і Справедливість».

Так само засоби масової інформації – в тому числі «нові», в яких стирається межа між автором і читачем – створюють образи минулого в подібний спосіб. Враховуючи сильну політизацію і розширене використання медіальних образів у публічному житті, академічним історикам в обох країнах дуже важко пробитися до громадського обговорення зі своїми професійними поглядами. Відтоді, як держави Центральної і Східної Європи надають все більшу вагу історичній політиці, прикладом чого є поява Інститутів національної пам'яті (у Польщі – у 2000 році, в Україні – в 2006 році), починає змінюватися і роль самих істориків. Частина з них більшою мірою ангажується в реалізацію партикулярних інтересів своєї держави, ніж в реалізацію більш універсальної місії наукових досліджень.

Дослідженню взаємозалежності між громадською думкою, істориками, освітою, засобами масової інформації, а також структурних подібностей і відмінностей між історичними культурами в Польщі й Україні присвячений дослідницький проект «Історичні культури в процесі змін: узгодження пам'яті, історії і ідентичності в сучасній Центрально-Східній Європі» (номер проекту UMO-2016/21/B/HS3/03415), який був профінансований Національним центром науки і реалізується Інститутом політичних досліджень Польської академії наук і інститутом Collegium Civitas в 2017-2020 роках. Найважливішою частиною першої частини проекту було проведення соціологічних досліджень в обох країнах, результати яких і будуть представлені в цьому звіті. Польвий етап дослідження проводився в січні і лютому 2018 року.

[1] У цитованому рапорті Марка Трошинського аналізуються думки поляків щодо українців і українок \ на основі постів, які з'являлися в польському Інтернеті з березня по серпень 2015 року. (http://siectolerancji.pl/sites/default/files/st_raport_ukraincy.pdf - доступ 10.07.2018)

Основні висновки

- Українці вказують на більшу зацікавленість минулим, аніж поляки, зокрема, минулим представленим у чотирьох аспектах: історією родини, міста, регіону і країни. В обох країнах найбільшу зацікавленість респонденти задекларували стосовно історії родини (80% поляків і 90% українців). Минуле країни «радше цікавить» 13% поляків і 36% українців. Поляки рідше, ніж українці, декларують зацікавлення минулим найправдоподібніше через те, що вважають, що і так добре його знають. Школа, культура, державна політика – все це говорить полякам про минуле. В Україні пам'ять і історія надалі є сферами конкуренції між національним і пострадянським чи навіть постімперіальним наративами – з цієї причини українці частіше задають собі питання стосовно минулого і шукають про нього інформацію.

- Поляки рідше, ніж українці, мають враження, що важливі історичні події зачепили безпосередньо їх або їхні родини – таку відповідь надали 29% поляків і 57% українців. Складається враження, що поляки мають більшу дистанцію до «великої історії», оскільки найближчою сучасною подією для них є військовий стан, тоді як для українців це Євромайдан і АТО, тобто події 2013-2014 рр.

- На підставі оцінок історичних постатей можна стверджувати, що українці мають більш-менш узгоджений канон позитивних історичних діячів із давньої історії свого краю, але, якщо мова заходить про 20 століття, то тут з'являється багато суперечностей. Крім того, українське суспільство досить виразно поділене географічно, якщо йдеться про визнання «героїв» і «антигероїв». У Польщі ж існує канон, який охоплює всю історію, який до того ж не містить в собі соціальних або інших розбіжностей – польський погляд на власну історію не має поділів ані регіональних, ані зв'язаних з віковими чи освітніми відмінностями.

- В обох країнах зі схожою частотою респонденти виступають проти того, щоб державні органи мали право до інтерпретації минулого: в Польщі 45% учасників дослідження визнали, що ані Сейм, ані Сенат не повинні брати в цьому часті; в Україні такої ж думки притримувалися 49% респондентів. Одночасно, в обох випадках, коли ми стикнулися з державною інтерпретацією історії – оцінки Голодомору Верховною Радою України і кваліфікація польськими Сеймом і Сенатом Волинської трагедії як геноциду – більшість респондентів погодилися з тією інтерпретацією, яка присутня в правових актах.

- В Україні більше половини респондентів вважають, що декомунізація є непотрібною. Натомість в Польщі думки розділилися симетрично: 38% вважає, що декомунізація є непотрібною, а 40% – що вона потрібна. У Польщі майже кожен четвертий (22%) зазначив, що не має конкретного ставлення до декомунізації, тоді як серед українців таких було лише 8%.

- Поляки і українці різняться стосунком до інтерпретації «незручних фактів» з історії своїх держав: хоча в обох випадках домінує погляд, що треба відверто говорити про такі події (55% в Польщі і 63% в Україні), але поляки частіше вважають, що про такі факти варто промовчати (24% серед поляків і 18% серед українців). Частково це можна пояснити рівнем знань як про минуле (особи, які краще знають історію, трохи частіше готові замовчувати деякі факти, на відміну від тих, хто знає історію гірше), так і про сучасні дискусії, які точаться поза межами обох країн – скоріше за все, поляки краще поінформовані про звинувачення щодо Польщі і її громадян в сенсі «історичних провин». Попередні дослідження показували, що українці меншою мірою цікавилися зовнішніми оцінками власної історії, через що менше розуміли суть претензій від своїх сусідів. Ця ситуація може змінитися, оскільки в засобах масової інформації з'являється набагато більше інформації про те, якого роду суперечки про історію точаться між Україною і її сусідами, зокрема, Польщею.

- Думки поляків і українців стосовно взаємних «історичних провин» розкладаються симетрично, тобто поляки частіше підтверджують, ніж заперечують існування подій, через які українці повинні відчувати провину перед поляками. Натомість, українці частіше підтверджують, ніж заперечують існування подій, через які власне поляки повинні просити вибачення в українців. Вину власного народу готові визнати 21% українців і тільки 8% поляків. Серед українців вину власного народу трохи частіше визнають ті, хто вважають, що треба відверто розмовляти про «незручні факти» з історії власного краю, ніж ті, хто схильні замовчувати такі факти (24% у порівнянні з 20%). У Польщі думки про «незручні факти» не мають жодного зв'язку уявленнями про провини поляків перед українцями. Це все означає, що формула «вибачаємо і просимо пробачення» не може бути застосована в ситуації польсько-українського «списку кривд». Така формула вимагала б щонайменше фундаментальної згоди щодо того, хто є «більшою мірою катом», а хто – «більшою мірою жертвою». Разом з тим, в ситуації поляків і українців кожен з народів вважає, що це друга сторона більше завинила, тоді як «ми» щонайбільше перевищили межі необхідного захисту (а дехто не готовий визнати навіть це).

- Загалом дії польської і української держав в сфері історичної політики можна підсумувати так: держава, в якій суспільство – згідно з власними переконаннями – «знає» більше про історію і має «узгоджений» образ власного минулого (Польща) безрезультатно здійснює тиск в питанні Волинської трагедії на державу, суспільство якого «не знає» багато про історію, відчуває до неї «голод» і, загалом, тільки тепер хоче «узгодити» уявлення про власне минуле (Україна). Чи такий підхід зможе призвести до порозуміння?

Характеристика досліджень

В обох країнах дослідження проводилося на вибірках репрезентативних для дорослих мешканців країни. У Польщі формуванням вибірки і польовим етапом дослідження займалася фірма IQS. Інтерв'ю проводилися методом CAPI (Computer-Assisted Personal Interview). Вибірка складалася з 1500 респондентів. Добір домогосподарств здійснювався методом випадкового відбору на основі системи TERYT. Пункти стартові добиралися випадково згідно зі схемою Hartley-Rao у відповідності до стандартів публічної статистики.

Планована вибірка мала складати 1500 респондентів. На етапі відбору IQS заклав також додатково реалізацію резервних 50 інтерв'ю. Загалом було реалізовано 1550 інтерв'ю, але після контролю анкет 47 з них було вилучено з бази даних, тож остаточна кількість респондентів у вибірці становить 1503.

В Україні до проведення польового етапу було залучено Український центр вивчення громадської думки „СоціоІнформ." Обсяг вибіркової сукупності становив 2500 респондентів. Вибірка була репрезентативна для населення України віком від 18 років за винятком тих, хто проживає у АР Крим, окупованих територій Донецької та Луганської областей, а також підконтрольних територій з високим ризиком ведення бойових дій на початок 2018 року). Вибірку побудовано на принципах імовірнісного підходу та з елементами стратифікації згідно параметру чисельності населення у окремих областях та міських / сільських поселеннях. Польовий етап проходив з 19 січня по 5 лютого 2018 року. Відсоток відповідей (response rate) становив 56,5%. Базу даних було перезважено за такими показниками, як стать та вік респондентів. Джерелом інформації для розробки аналітичних ваг були дані Державної служби статистики України.

Виклики для польових досліджень в сучасній Україні

Від 2014 року Україна перебуває у специфічній ситуації, яка становить виклик для людей та інституцій, що проводять репрезентативні кількісні опитування. Проблеми, які вони змушені вирішувати у своїй практиці, серед іншого, стосуються того, що:

- останній перепис населення був проведений у 2001 році, відтак дослідники не мають надійних демографічних даних, щоб складати та зважувати вибірку;
- окупація Криму та війна у Донецькій та Луганській областях ускладнюють проведення там польових досліджень (як з точки зору безпеки інтерв›юерів та респондентів, довіри до отриманих даних, так і більш широких етичних проблем).

Вказані проблеми ускладнюють або й роблять неможливими відповідні порівняння між дослідженнями до та після 2013 року через радикальні зміни у структурі населення та недоступність окремих регіонів.

Контекст дослідження

Одна з гіпотез нашого проекту передбачала, що у визначенні власної ідентичності поляки є «глибше зануреними» в історію, ніж українці. Формулюючи цю метафору, ми хотіли більше наголосити на тому, що поляки, коли їх просять описати свою ідентичність, то вони роблять це з більш емоційним заангажуванням і більш однозначно трактують власну національну історію, ніж інші народи, принаймні в Центрально-Східній Європі.

Такі очікування були пов'язані з інтенсивністю звернень до минулого в публічних дебатах, кількістю публікацій про історію в ЗМІ і взагалі з тим значенням, яке учасники політичного процесу, а також сама держава, надають історичній освіті і популяризації знань про історію. Ця гіпотеза також була зв'язана з переконанням, що сто років існування польської держави та її впливу на своїх громадян (рахуючи від 1918 року, з перервою на роки Другої світової війни і, через ряд інших обмежень, до 1956 року) призвели до істотного поглиблення серед поляків історичної складової в уявленні про себе і про свою спільноту. Враховуючи цей історичний чинник, ідентичність громадян України, здавалося, менше стосувалася образів власного минулого. Зрештою, національна держава, яка могла б ставити такі цілі для себе, була створена лише в 1991 році, адже раніше основною метою була побудова ідентичності «радянської».

Україна

На початку 1990-их публіцист Микола Рябчук поставив питання про наявність „двох Україн" (Ryabchuk 1992), через десять років історик Ярослав Грицак ще раз повернувся до цієї тези, але число „Україн" у нього зросло до іронічних двадцяти двох (Грицак 2002), адже він наголошував на множинності регіональних відмінностей, локальних пам'ятей і уявлень про себе та свою референтну групу. Полеміка Грицака і Рябчука тривала декілька років на сторінках київського часопису „Критика", інколи відбуваючись і на інших платформах2 Відтак тематика ідентичності та її зв'язку з історичним контекстом того чи іншого регіону залишається актуальною для дослідників, змушуючи постійно підважувати існуючі поділи, проблематизувати традиційні підходи до визначення „ідентичності" та „пам'яті," виявляти нові зв'язки. Майдан 2013-14 років, окупація Криму та війна у Донецькій та Луганській областях вкотре показали значущість історичних аргументів у сучасному (гео)політичному та соціальному житті України. Прийняття низки "історичних" законів, активна політика держави у сфері пам'яті та коммеморації, соціальна дискусія про те, що означає „бути українцем / українкою," творять ширший контекст для проведення досліджень у цій сфері.

Соціологічні дослідження, які стосуються проблематики ідентичності й історичної пам'яті, в Україні проводяться як місцевими академічними інституціями, так і в рамках більш широких міжнародних тематичних проектів:

[2] Наприклад, текст Ярослава Грицака для портала zaxid.net – https://zaxid.net/odna_dvi_dvadtsyat_dvi_n1061835 з 29.09.2008 (доступ 3.07.2018)

- „Українське суспільство" – щорічний моніторинг із вибіркою у 1800 осіб, який від 1992 року проводить Інститут соціології НАН України. У рамках цього проекту розроблено систему соціальних показників для вивчення змін у громадській думці та масовій свідомості. Дослідження містить моніторингову складову з питаннями щодо ідентичності, а також тематичний омнібус, який кожного року сфокусований на окремих проблемах (скажімо, у 2016 році це була декомунізація та історична політика).
- „Львів-Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей" – дослідження відбувається від 1994 року завдяки співпраці Інституту соціальних досліджень Університету Мічигану, Львівського національного університету ім. Івана Франка та Українського католицького університету. Цей соціологічний моніторинг відбувається у вибраних містах з 1994 року (1999, 2004, 2010, 2015, вибірка – 400 осіб у кожному із міст). У 2015 році дослідження проходило також у Києві, Дніпрі, Житомирі, Херсоні, Одесі та Харкові. Результати перших хвиль опитування доступні у тематичних публікаціях (Грицак, 1998, „Україна модерна" 2007) Станом на 2018 рік керівники проекту Ярослав Грицак та Оксана Маланчук планують публікацію, яка підсумовує досвід та результати усього проекту.
- „Region, Nation nad Beyond. An Interdisciplinary and Transcultural Reconceptualization of Ukraine (Регіон, нація та інше: інтердисциплінарне та міжкультурне переосмислення України)" – проект ініційований у 2013 році та координується Університетом Санкт-Галлена у Швейцарії. Загалом у нього залучені дослідники і дослідниці з 18 інституцій, серед яких 8 з України та одна з Польщі. Він включає в себе п'ять тематичних підпроектів, присвячених історії, літературі, мові, релігії та економіці сучасної України. Соціологічні опитування у рамках цього дослідження проходили у 2013, 2015, 2017 роках (вибірка – 6000 осіб). Зараз готується книга за підсумками проекту3, на інтернет-сторінці можна знайти список тематичних публікацій. Самі ж результати дослідження у вигляді інфографік та візуалізацій доступні на платформах:
  - "Ukrainian Regionalism" [http://www.uaregio.org/en/surveys/data-visualisations/]
  - "Digital Mapping of Historical Regions of Ukraine" [http://mapsukraine.ch/]
  - "MAPA: Digital Atlas of Ukraine" [http://gis.huri.harvard.edu/contemporary-atlas.html]
- Дослідження пам'яті українців також проводилися Фондом „Демократичні ініціативи" Ілька Кучеріва (www.dif.org.ua). Це аналітичний центр, присвячений вивченню соціально-політичних процесів, що відбуваються в сучасній Україні. Соціальні дослідження є лише частиною діяльності організації. Останні опитування, в яких були розглянуті історичні питання, були проведені Фондом у 2015 році.

[3] Schmid U., Myshlovska O., Scheide C. (eds), Regionalism without regions: rethinking Ukraine's heterogeneity.

Україна входить до числа країн, де реалізовувалися дослідження в рамках міжнародних проектів (наприклад, „World Values Survey"), що іноді розглядають питання, пов'язані з інтересом дослідження, результати якого представлені в цьому звіті.

Польща

У Польщі наш проект вписується в загальний тренд досліджень над колективною пам'яттю, які проводилися з передусім соціологами з 60-их років 20 століття, зокрема йдеться про дослідження Ніни Ассородобрай, Барбари Шацької, Анджея Шпоцінського і Пьотра Тадеуша Квятковського (наприклад, Квятковський, 2008, Шацька, 2006). Беручи до уваги те, що суспільні уявлення про польсько-українські стосунки в минулому зв'язані переважно з періодом Другої світової війни, то важливим пунктом віднесення є також дослідницький проект щодо цього періоду, який був реалізований в 2009 для Музею Другої світової війни у Гданську році за участі Шацької, Шпоцінського, Квятковського, а також Леха М. Ніяковського (Квятковський, Ніяковський, Шацька, Шпоцінський, 2010).

При розробці анкети до дослідження ми брали напрацювання з дослідження під керівництвом Пьотра Квятковського4 реалізованого в Польщі у 2016 році на замовлення Національного центру культури (НЦК) та дослідження проведеного в Україні у 2016 році за участі Томаша Стрийка та Йоанни Конєчної-Саламатін також на замовлення НЦК5.

Характеристика аналітичного підходу

У цьому звіті виділено кілька змінних незалежних, до яких ми постійно реферуємо в аналізі, зокрема:

- Змінна «Регіон» - цю змінну ми прийняли з огляду на те, що в українському суспільстві регіональні відмінності є одними з основних, якщо йдеться про більшість питань, які пов'язані з публічними справами. Під час аналізу ми прийняли традиційний географічний поділ, який ґрунтується на адміністративних межах областей, маючи при цьому на увазі, що, на даний момент, проводяться дослідження, які повинні підтвердити або підважити точність такого поділу. Зокрема, варто згадати про проект „Region, Nation and Beyond" («Регіон, Нація та Інше…»). У Польщі регіональні поділи загалом є менш помітні, ніж в Україні. В обох країнах виділено чотири регіони, які показані на мапі нижче. З огляду на очевидні причи-

[4] https://www.nck.pl/upload/attachments/318315/Raport%20Niepodległa%20NCK%20TNS.pdf (доступ 3.07.2018)

[5] https://www.nck.pl/badania/projekty-badawcze/raport-ukraincy-o-historii-kulturze-i-stosunkach-polsko-ukrainskich - українською мовою доступна скорочена версія рапорту, повна версія рапорту – польською мовою (доступ 3.07.2018).

ни, дослідження не проводилося на окупованих Росією територіях (Крим) і в зоні проведення військових дій (східні частини Донецької і Луганської областей).

- Змінна «Покоління» - виділено чотири покоління в кожній з країн (структура поколінь представлена на графіку):
  - Народжені перед 1945 роком;
  - Народжені в 1945-1970 рр. (в Польщі) і 1945-1972 рр. (в Україні), межею поділу є кінець врядування Владислава Гомулки в Польщі і Петра Шелеста в Україні;
  - Народжені перед початком трансформації, тобто в 1971-1989 рр. в Польщі і 1973-1990 рр. в Україні;
  - Народжені в період трансформації (від 1990 року в Польщі і від 1991 року в Україні).

Такий поділ між генераціями прийнято через припущення, що досвід кожного з цих поколінь різнився між собою, що вплинуло на формування різного ставлення щодо комуністичних урядів, а також оцінок подій під час війни.

У випадку України це могло стосуватися також пам'яті про Голодомор в 1932-33 роках. У свою чергу, народжені між 1945 і 1970/72 в Польщі знаходилися більшою мірою під впливом комуністичних урядів, зокрема також в період їх «націоналізації» в 60-их роках. У той же час, в Україні в цей період досвід більше пов'язаний із закінченням сталінського періоду і подальшою десталінізацією, коли в УРСР намагалися поєднати комуністичну ідеологію з доробком української національної культури. Третє покоління в обох країнах, будучи підлітками, спостерігало поступовий занепад і, врешті, розвал комуністичної системи, отримуючи шанси на розвиток вже в епоху трансформації. Нарешті, ті, хто народився після 1989/90 років вже не мали досвіду війни або недемократичних урядів, будуючи свої переконання вже в незалежних Польщі і Україні, коли обидві держави вперше в сучасній історії мали рівнозначний між собою міжнародний статус.

У деяких питаннях ми також звертаємося до рівня освіти респондентів.

Мапа 1. Поділ Польщі і України на регіони

Структури поколінь поляків і українців є дуже подібними між собою, зокрема, 16% досліджуваних поляків і 15% опитаних українців народилося на початку трансформації. Найстарша вікова категорія в обох країнах становила 9%. Середній вік респондентів теж не різниться між обома країнами і становить близько 47 років (в Україні – 47,4 роки, в Польщі – 47,1 років). Варто зауважити, що ще 10 років тому, коли проводилося дослідження в межах міжнародного проекту Європейське дослідження цінностей, середній вік поляків становив 44,5 років, в той час як середній вік українців був подібний до нашого дослідження (47,9 років).

Цікаво виглядає порівняння Польщі і України з точки зору кількості міського населення в дослідженні. Поляки частіше від українців живуть в сільській місцевості і в маленьких містечках. Одночасно, здається – але не вдасться це підтвердити в межах існуючого дослідження – що українці помітно частіше, ніж поляки, утримують зв›язок з селом6 (мають родину і знайомих, які живуть в селі, допомагають при виконанні сільськогосподарських робіт, є співвласниками сільських господарств). Тим часом, поляки, які живуть в селах, досить часто ведуть міський спосіб життя, працюють в місті або займаються власною підприємницькою діяльністю.

[6] Це висновки з якісних досліджень, які були присвячені спогадам про перші роки трансформації в різних регіонах України. З'ясувалося, що в тих важких часах до сільськогосподарських робіт (на присадибних ділянках) повернулися навіть люди, які ніколи не працювали на землі. Повернення до сільськогосподарських робіт пояснюється браком грошей і загальними важкими умовами життя. Незалежно від того, що в 2000-их роках ситуація істотно поліпшилася, робота на присадибних ділянках у вихідні залишилась досить розповсюдженим явищем.

Графік 1. Структура досліджуваних поляків і українців з огляду на рівень урбанізації

Якщо йдеться про рівень освіти в обох суспільствах, то помітні різниці походять з різних систем освіти. В Україні немає базової технічної освіти, цю роль виконує освіта «середня технічна», але вона не повною мірою відповідає польському аналогу. Структуру освіти представляє таблиця нижче.

Таблиця 1. Структура рівнів освіти респондентів з Польщі і України

Польща	
Базова або гімназіальна	15%
Базова професійна	27%
Середня	34%
Вища	24%

Україна	
Загальна середня	23%
Середня професійна	38%
Незакінчена вища	11%
Вища	28%

Рівень освіти не завжди показував істотні відмінності серед аналізованих питань стосовно минулого, тому ми не завжди згадували в нашому рапорті про залежності від рівня освіти.

Національна ідентичність поляків і українців.

Однією з центральних категорій дослідницького проекту, в рамах якого проводилися опитування, є національна ідентичність і її виміри. Зокрема, нас цікавили взаємозв'язки між різними вимірами національної ідентичності і колективною пам'яттю. Але перед тим, як перейти до висвітлення згаданих взаємозв'язків, варто прискіпливіше придивитися до структури національної ідентичності поляків і українців.

Дослідження національної ідентичності має довгу традицію, а сама ідентичність була описана з різних теоретичних перспектив. Коротке підсумування цих перспектив можна знайти, наприклад, в статті ван дер Звета (van der Zwet, 2015), в якому він

звертає увагу на те, що загалом вирізняють два виміри національної ідентичності, які зводяться до громадянського і культурно-етнічного компонентів, хоча й назви їх дещо відрізнялися. Цитований автор вказує, що питання ідентичності є ще більш заплутаним і складним, бо вищезгадані виміри не обов'язково взаємно виключаються, ба більше – аналітично можна виділити набагато більше вимірів і аспектів національної ідентичності.

В опитуванні, результати якого представлені в цьому звіті, національна ідентичність респондентів вимірювалася за допомогою п'яти категорій, стосовно яких учасники дослідження мали висловити свою думку, зокрема, наскільки названі категорії ідентичності важливі для того, щоб визнати когось за «справжнього поляка» або «справжнього українця», а саме:

- Бути народженим в Польщі (Україні);
- Знання мови (польської або української, відповідно);
- Бути польського або українського походження;
- Повага до політичних інститутів і законів Польщі/України ;
- Приналежність до польської/української культури.

Значення вищезгаданих чинників для визнання когось «українцем» або «поляком» вимірювалося 4-бальною шкалою (від «зовсім неважливе» до «дуже важливе»). Уже початковий аналіз розподілів відповідей показав, що поляки прив'язують більшу увагу, ніж українці, до майже всіх чинників, за винятком поваги для політичних і правових інституцій.

Якщо ми подивимося на вищезгадані чинники з перспективи того, що для респондентів є «дуже важливим», то з'являється ще більш виразна різниця між поляками і українцями, проілюстрована графіком нижче. На ньому видно, що, з одного боку, жоден з названих в анкеті критеріїв не отримав більшості відповідей «дуже важливо» (тобто, понад 50% поляків не називали жоден фактор «дуже важливим»), а з іншого боку – майже все є «дуже важливим» достатньо і майже однаково часто. У будь-якому випадку, різниці в частоті відповідей не є аж настільки великим.

Графік 2. Відсоток відповідей «дуже важливо» щодо критеріїв, які визначають приналежність до польського і українських народів.

Звертає на себе увагу той факт, що українці найрідше вибирали опцію «дуже важливо» стосовно критеріїв народження в Україні і українського походження, тобто, на ті чинники, на які людина не має жодного впливу. Певною мірою, така різниця може походити з іншого досвіду українського суспільства, ніж той, який мало польське суспільство в часах Другої світової війни. Наскільки в 1944-1947 рр. в обох країнах відбувалася велика міграція населення, настільки в пізніших періодах в Польщі міграція взагалі призупинилася. Потім, аж до 1989 року, Польща не мала досвіду приїзду великих груп мігрантів, за винятком другої хвилі репатріації з 1957 року, але й вона складалася з осіб, які народилися в Польщі, правда, в тій «історичній» Речі Посполитій (передвоєнній або перед поділами), а не сучасній Польщі. Натомість, протягом всього післявоєнного періоду до УРСР постійно приїздили представники інших народів СРСР. З іншого боку, українці, які були народжені на інших територіях Росії (Кубань чи Зелений Клин), ніколи не мали досвіду репатріації з тих теренів до української держави чи УРСР.

Респондентам пропонували не так вже й багато критеріїв приналежності до народу, тож досить важко перевірити гіпотезу про багатовимірність національної ідентичності – в обох державах вони ділилися на дві окремі групи, які найчастіше служать вимірами ідентичності[7]: йдеться про громадянський і культурно-етнічний виміри.

В обох країнах чинником з найбільшим відсотком поясненої варіації є критерій етнічної ідентифікації, тобто приписаний компонент ідентичності: народження в Польщі або в Україні, а також польське або українське походження. У Польщі до цих

[7] Тут згадується про результати факторного аналізу, в якому примусово намагалися виділити два фактори. Якщо критерієм виділення фактору вибрати значення власні, які перевищують значення 1, то в результаті аналізу, в обох країнах вдалося виділити тільки один фактор. Таблиця факторних навантажень представлена в Додатку.

двох складників додається ще вміння говорити польською мовою. Для поляків мова є таким самим чинником, як і походження – вона дається ззовні і є незмінною. Польське суспільство з огляду на дуже малі етнічні відмінності не досвідчило такого культурного і мовного різноманіття, як суспільство українське.

Тому в Україні вміння говорити українською поєднується також з повагою до інституцій і з приналежністю до української культури, тобто тими елементами ідентичності, які можуть бути вибрані окремою особою. Цей вимір ідентичності належить до «громадянської» ідентичності. Українська мова в Україні в значно більшій мірі є предметом свідомого вибору, ніж це є в Польщі.

Гіпотеза про брак протиріччя між двома типами вимірів ідентичності підтвердилася – в обох країнах показник етнічної ідентичності виявився позитивно скорельований з показником громадянської ідентичності, при чому в Польщі ця кореляція виявилася дещо сильнішою.

В обох країнах описані виміри ідентичності відрізнялися в залежності від регіонів, тоді як вікові відмінності і відмінності, пов'язані з освітою виявилися досить малими.

Мапа 2. Регіональні відмінності громадянського виміру ідентичності

Темніший колір свідчить про вищі показники громадянської ідентичності.

Мапа 3. Регіональні відмінності етнічного виміру ідентичності

Темніший колір свідчить про вищі показники етнічної ідентичності.

На вищенаведених мапах варто звернути увагу на відмінності між досліджуваними країнами, які полягають у тому, що в Польщі в різних регіонах домінують різні типи ідентичності (за винятком Галіції), тоді як в Україні обидва виміри проявляються в однаковий спосіб у всіх регіонах. У Польщі, в тій частині країни, яка охоплює давні прусські території, переважає громадянський тип ідентичності, натомість в Конгресувці виразно проявляється етнічний тип ідентичності. Галіція є єдиним польським регіоном, який демонструє обидва виміри: етнічний і громадянський типи ідентичності представлені однаково сильно в регіоні.

В Україні обидва компоненти ідентичності найсильніше представлені в західному регіоні. Його певною «антитезою» є південний регіон, в якому обидва ці виміри проявляються найменше (найнижчі показники на шкалах). Центр і Схід мають показники обох вимірів наближені до середніх для всієї України. Такі результати підтверджують висновки з проекту «Львів-Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей», згідно з яким, до вибуху війни на Донбасі національна ідентифікація істотно домінувала серед мешканців найбільшого міста західної України, тоді як в столиці промислового східного басейну домінували ідентифікації, пов'язані зі соціальним статусом, професією чи ностальгією за радянським минулим (Грицак, 2007: 49-50). Цей результат співвідноситься з розповсюдженим переконанням про те, що західні українці, зокрема галичани, часто сприймають свій регіон як історичне і сучасне «ядро» української нації, або навіть як «Галицький П'ємонт» українського державотворення.

Інтерес до минулого

Кожен і кожна з нас пам'ятає своє минуле і в ньому віднаходить те, що є важливим для теперішнього буття і самоусвідомлення, а також для конструювання та уявлення власного майбутнього. Інколи ми також звертаємося до образів „колективного минулого" – певних уявлень про попередні досвіди, які функціонують в наших спільнотах. На відміну від більш інституціоналізованої „історії", що є радше цілісним наративом, який вибудовують професіонали послуговуючись певними фактами, минуле виступає як свого роду репозиторій усіх можливих подій та вчинків, які колись відбувалися. Зрештою, „колективна пам'ять" суспільства містить те, що було „взяте" з цього „сховища", та в результаті функціонує у соціальних уявах. Щоправда, між поняттями „історії" та „минулого" існує міцний зв'язок: перша неможлива без другого, адже саме з нього вона "обирає" те, що варто актуалізувати у сьогоденні або у майбутньому. З іншого боку, одним з чинників, що впливає на оновлення ресурсів „сховища" колективної пам'яті є – поруч із історіями свідків, політикою пам'яті, а також засобами масової інформації та публічними дебатами – історія (історіографія), що розуміється як академічна наратація[8].

Запитання, яким розпочиналась анкета і яке мало на меті ввести респондентів у контекст розмови, стосувалося інтересу до минулого у різних його вимірах – минулого власної родини, міста/села, регіону та країни в цілому. Тут ми свідомо уникали символічно навантаженого поняття „історія" та використали більш нейтральний та інклюзивний термін „минуле". Окрім цього, питання про інтерес добре підходить для „розтоплення льоду" між респондентом та інтерв'юером на початку довгого та непростого інтерв'ю.

Розподіл відповідей на питання про інтерес до різних аспектів минулого в Польщі та Україні представлений у графіках.

Графік 3. Інтерес до різних аспектів минулого в Польщі

[8] Представлене розуміння термінів „минуле / репозиторій" та „пам'ять" в певній мірі відповідає термінам „накопичувальна пам'ять" та „функціональна пам'ять" у Аляйди Ассманн. З тією різницею, що вона підкреслює політику пам'яті як фактор, що обумовлює сучасну передачу символів минулого від першої до другої категорії (Assmann 2009).

Графік 4. Інтерес до різних аспектів минулого в Україні

Порівняння результатів в обох країнах виразно показує, що українці частіше, ніж поляки, заявляють про інтерес у всіх аспектах минулого – від приватного, яке існує в сімейному середовищі, до пов'язаного з різними територіальними громадами та національного. Різниця особливо яскрава з точки зору найбільш категоричної відповіді „однозначно так", яку українці вибирають у три рази частіше, ніж поляки.

Хоча саме питання передбачало множинність інтерпретації, однак результати дозволяють окреслити певну тенденцію: українців вказують на більший інтерес до минулого у різних його масштабах – від приватних розповідей у родині до загальнонаціональної історії. Чи підважує цей висновок гіпотезу нашого дослідницького проекту, згідно з якою поляки більше „занурюються в минуле", ніж українці? Не обов'язково. Можливі щонайменше три інтерпретації спостережуваної різниці. По-перше, поляки декларують менший інтерес до минулого, адже у них в країні наявна більш інституціоналізована версія історії: школа, культура, державна політика – все розповідає про їм про минуле. Відтак, вони знають, чи радше впевнені, що знають, „що було насправді" та не мають потреби цільово цікавиться історією. На противагу цьому, в Україні минуле постійно негоціюється і є предметом непевності та дискусії. Пам'ять та історія все ще залишаються сферами суперництва між національним та пострадянським / постімперським наративами і, обидва, а особливо пам'ять, стають дедалі більше схильні до змін, переживають процес переосмислення.

По-друге, українці переконані, що живуть у важливому з точки зору історії часі (про це детальніше буде нижче), а сама Україна перебуває у ситуації „незакінченого минулого", "історії, яка твориться у нас на очах", відтак минуле виступає як частина дискурсу про теперішнє. По-третє, в Україні інтерес до минулого є частиною „культурної норми," особливо якщо врахувати те, що майже третина опитаних українців вважає, що „освічена людина має цікавитися минулим" (для порівняння – у Польщі таких респондентів було лише 8%).

У обох країнах з віком інтерес до минулого зростає, однак в Україні ця залежність є набагато слабшою, ніж у Польщі. У віковій групі народжених після 1989/91 року існує чітка різниця: молоді українці заявляють про свою зацікавленість у минулих подіях удвічі частіше, ніж їхні однолітки з Польщі (60% наймолодших респондентів з України та 32% з Польщі визнали зацікавлення минулим). Це може бути пов'язане як із тим, що за останнє десятиліття молоді українці та українки пережили неодноразову зміну підручників, так і з ширшим контекстом "історії, яка твориться": досвідом двох революцій (Помаранчевої та Євромайдану), окупації та війни.

Для чого варто цікавитися минулим? Респонденти могли вказати до двох відповідей із запропонованого списку або ж назвати свій варіант. В обох країнах найпопулярнішою відповіддю було „щоб знати, хто я і звідки я родом" – її обрали понад половина опитаних (59% в Україні та 53% у Польщі). Як уже було згадано вище, для українців другим за важливістю варіантом є „освічена людина має цікавитися минулим," у той час як польські респонденти є більш чутливими до політичної інструменталізації минулого – свій інтерес вони мотивують необхідністю краще розуміти соціальні та політичні виклики (31% опитаних обрали це твердження, порівняно з 24% в Україні) та протидіяти маніпуляціям політиків. Кожен дев'ятий опитаний у Польщі (11%) та кожен шістнадцятий в Україні (6%) не вказав жодної причини, чому варто цікавитися минулим.

Графік 5. Причини, які пояснюють інтерес до минулого

N.B.: сума відсотків не дорівнює 100%, тому що можна було обрати до двох відповідей

З чотирьох аспектів минулого досвіди родини в обох країнах цікавить респондентів і респонденток найбільше (незалежно від регіону та генерації). Відтак, цей декларативний інтерес мав би проявитися у конкретному знанні про життя попередніх поколінь. І в Україні, і в Польщі найчисельнішою групою є ті, хто вказує на знання про минуле сім'ї

за часів молодості бабусь та дідусів. Значна відмінність між країнами спостерігається у числі тих, хто вказує на знання про найдавніше минуле родини. Тож результати загалом співвідносяться з декларуваним інтересом до минулого: опитані українці частіше за поляків вказують на те, що їхнє знання минулого родини наближаються до часів прадідів чи навіть раніших – певною інформацією про долю близьких з цієї генерації володіють майже кожен п'ятий респондент з України та кожен десятий опитаний у Польщі. Знання поляків – згідно із власними вказівками респондентів – частіше стосувалося сучасності, досвідів покоління батьків.

Цікаво також, що в Україні молодші респонденти (народжені після 1970 року) у своєму знанні про долю близьких сягали глибшого минулого, а в Польщі знання про життя покоління дідів та прадідів частіше заявляли представники і представниці старших генерацій. Цілком можливо, що наявні відмінності пов›язані з тим, що українці упродовж останнього десятиліття розпитують своїх бабусь і дідусів про Голодомор – відколи Президент Ющенко привніс цю тему у публічний дискурс та програму коммеморацій, вона стала предметом активного суспільного обговорення. Сьогодні досвід Голодомору транслюється не лише через освіту та культуру, а й повернувся на рівень розмови всередині родини. Поляки ж скоріше не запитують про Другу світову війну, головним чином через те, що фільмів про неї, а також про окремі її епізоди (Катинь, Волинь), у сфері культурного виробництва є дуже багато.

Графік 6. Як далеко сягає пам'ять респондентів про минуле родини

В Україні декларація про те, що респондент „однозначно" або „радше" зацікавлений у минулому своєї сім'ї, була пов'язана зі знанням про долю давніх поколінь родини. У групі тих, хто менше зацікавленій у минулому родини, міжпоколіннєва пам'ять зазвичай закінчувалася на генерації батьків або дідусів, у групі зацікавлених вона частіше сягала давніших предків. У Польщі такий зв'язок майже не спостерігається (люди, „однозначно зацікавлені" у минулому своїх родин відрізнялися частішими декларованими знаннями про життя прадідів і прабабусь).

Не знаємо напевне, яке саме „знання" про життя попередніх поколінь є в учасників та учасниць дослідження: окремі сюжети з життя своїх предків чи цілісні

історії про весь їхній життєвий шлях? Усе ж результати ілюструють загальну тенденцію принаймні декларативної більшої заглибленості українців у минуле своїх родин. Потенційно це також свідчить про можливість міжгенераційного трансферу знання, коли розповіді про життя представників попередніх поколінь або доповнювали ширшу картину історичного знання, або ж пропонували альтернативні наративи. Ураховуючи те, що демократизація українського суспільства після 1991 року відкрила можливості публічних дебатів про її проблемне минуле та про політику пам'яті, використану колишнім правлячим режимом, у країні на різних рівнях – національному та локальному – розпочалася ідеологічна деколонізації пам'яті (Sereda 2009). Відтак, родинні історії стали одним із важливих інструментів цього процесу – через них транслювалися раніше витіснені на маргінес пам'яті та досвіди. Частіша, у порівнянні з Польщею, вказівка на роль комунікативної пам'яті (Assmann, 2009) в Україні стала для нас певним здивуванням, оскільки на етапі формування гіпотез ми припускали, що комуністичний режим в УРСР проводив активнішу політику „забуття" минулого, аніж влада ПНР. Тим не менш, виявлення цієї різниці дозволяє нам побачити більш важливу роль державних інституцій у формуванні культурної пам'яті в сучасній Польщі, що було також нашою гіпотезою. Найімовірнішим є те, що комунікативна пам'ять в Польщі перебуває під сильнішим впливом культурної пам'яті. Іншими словами, розповіді свідків тут частіше оперують тими образами, які транслюють державні інституції та медія, а самі оповідачі не завжди можуть це відрефлексувати.

Своє власне життя та життя своїх близьких українці схильні бачити у ширшому історичному контексті. Понад половина респондентів (57%) вказали на те, що якась важлива подія з минулого безпосередньо торкнулася їх особисто або їхніх близьких. В Польщі таку точку зору висловили лише 29% опитаних. В обох країнах спостерігається однакова тенденція – чим старші люди, тим частіше вони погоджувалися з тим, що ситуації з минулого вплинули на них чи на їхні родини. Коли українців попросили уточнити подію, то значна частина згадок стосувалася сучасності: розпад Радянського Союзу, здобуття незалежності, Помаранчева революція, Майдан 2013/2014, АТО, хоча найчастіше респонденти називали події часу Другої світової війни (або просто саму війну). Серед поляків найчастіше (як і в Україні) була відзначена Друга світова війна, а найбільш сучасною з названих подій був військовий стан 1981 року.

Ці результати показують, що поляки відчувають себе більш дистанційованими від „великої історії" і ця „історія" починається для них у давнішому минулому, позаяк для значної частини українців вона сприймається як частина власного життя і життя близьких людей. Це, певною мірою, пояснює раніше обговорений більший інтерес до минулого в Україні, порівняно з Польщею. У обох країнах ті, хто сказав, що історія вступила на їхнє життя і життя їхніх сімей, частіше декларують інтерес до всіх аспектів минулого. Можливо, цю залежність слід розглядати із іншого боку: люди, які цікавились

минулим (особливо минулим своєї родини), частіше згадували, що їхні близькі у якийсь спосіб брали участь у історичних подіях.

Графік 7. Відсоток респондентів, які погодилися з тим, що якась подія з минулого торкнулась їх особисто чи їхньої родини. Поділ згідно до поколіннєвих груп

Незалежно від того, що – як було показано вище – і українці, і поляки в якійсь мірі цікавляться минулим, цей інтерес для них є своєрідною приватною практикою. Однак якщо з індивідуального рівня перейти на державний, то можемо спостерігати цікаву тенденцію: з твердженням „влада нашої країни забагато цікавиться справами минулого і надто мало тим, як зараз живуть люди в Україні / Польщі" цілком та радше погоджуються 63% учасників дослідження в Україні та 67% у Польщі.

Відтак, особисто люди цікавляться минулим, однак вважають, що державна влада проявляє до нього надмірний інтерес. Тобто для них бажаним є певний „розподіл обов'язків": інтерес до минулого є особистою справою кожного і кожної (навіть більше – він є бажаний для „освіченої людини"), у той час як держава має займатися питаннями сьогодення (додамо – в більшій мірі, ніж вона це робить зараз). На рівні місцевої адміністрації ситуація схожа: 43% респондентів з України і 46% з Польщі вважають, що влада їхнього міста чи села забагато цікавиться справами минулого.

Графік 8. Ставлення до твердження "вважаю, що влада нашої країни забагато цікавиться справами минулого і надто мало тим, як зараз живуть люди в Україні / Польщі"

Цікавим є регіональний розподіл у відповіді на питання про історичну політику (себто „присвячення уваги минулому"), яку провадять державна та локальна влади. На заході України з твердженням про надмірний інтерес влади країни до справ минулого і недостатнє зацікавлення тим, як зараз живуть люди, погодилися 52% (найменший відсоток серед регіонів), у той час як на сході – 71% учасників дослідження. Що ж до залучення у історичну політику локальної влади, то регіональні відмінності є мінімальними. З цього можемо зробити опосередкований висновок про те, що історична політика української держави має значно вищу підтримку у західних регіонах і викликає певне незадоволення на сході. У випадку Польщі дії центральної влади також викликають більше невдоволення, аніж влади на місцях. Із загальної ситуації в ній вирізняється лише Забору Прусського, в яких 77% респондентів визнали, що центральна влада надто занепокоєна історією та недостатньою – умови життя громадян.

Мапа 4. Регіональні відмінності в оцінках інтересу до справ минулого державної і локальної влади

Інтерес до минулого є одним з показників його значимості у житті людей. З точки зору вивчення історичних культур поляків та українців також важливо, наскільки громадяни обох країн „живуть минулим", наскільки воно присутнє в їхньому повсякденному житті. Натхнення для дослідження цього питання ми черпали, серед іншого, з книги Roy Rosenzweig і David Thelen „The Presence of the Past. Popular Uses of History in American Life" (Rosenzweig & Thelen 1998). Автори показали багатоманітну та різноформатну присутність минулого у житті сучасних американців, у той час як надто формальне і серйозне поняття „історія" у США часто залишає людей байдужими.

У своєму дослідженні ми вирішили застосувати схожий підхід і запитати про ситуації, коли можна безпосередньо „досвідчити" минуле. Методологічно це був виклик, адже постало питання адекватного перекладу поняття „to be connected to the past," яке ми вирішили через апелювання до категорії „близькості" минулого. Це питання дозволило нам перейти з рівня знань та оцінок на рівень емоційних переживань. Респонденти мали вказати, наскільки „близьким" для них є минуле у різних контекстах – під час читання історичних книг, святкування державних свят, зустрічей із свідками, у музеях тощо.

Як можемо бачити на графіку, українці переживають присутність минулого набагато сильніше за сусідів: у кожній із запропонованих ситуацій вони відзначили, що минуле для них є значно ближчим, ніж для поляків в аналогічних обставинах. Виявилося, що 10% опитаних українців та 34% респондентів-поляків не відчувають близькості минулого в жодному із вказаних контекстів, тоді як 6% українців та 2% поляків – переживають його присутність у всіх випадках.

Графік 9. Відчуття „близькості минулого" у різних ситуаціях

У обох країнах зв'язок з минулим найсильніше проявляється на мікрорівні – у родині (під час перегляду сімейних фотографій та на родинних зустрічах). При цьому близькість минулого у середовищі родини представники старших генерацій відчувають сильніше, ніж ті, хто народився після 1989/90. Більш „інституціоналізована" історія викликає у людей слабші емоції: близькість минулого у музеях відчувають чверть учасників дослідження з України і 17% з Польщі, а на уроках історії в школі – лише майже кожен п'ятий українець і кожен десятий поляк. Показовим є те, що чим формальнішою є ситуація, у якій респонденти в певний спосіб взаємодіють з минулим, тим слабше вони відчувають з ним зв'язок. Так само цікаво те, що шкільні уроки історії майже не викликають емоцій в учасників дослідження – минуле через підручник не відчувається близьким, у той час як фільми або телепрограми створюють порівняно більший „ефект присутності."

Джерела знання про минуле

Люди отримують інформацію про минуле з різних джерел. Найбільш очевидним і таким, з яким стикається майже кожен, – є школа. Вона забезпечує знанням відповідно до затвердженої на національному рівні навчальної програми, відтак транслює той історичний наратив, який є важливим з точки зору держави. Знання про минуле можна також почерпнути зі сфери культурного виробництва (фільмів чи літератури) або вже згаданого спілкування з родиною або свідками історичних подій.

У нашому дослідженні респонденти отримали список із 14 потенційних джерел інформації, і вони повинні були вказати всі ті, якими вони користуються тепер чи користувалися раніше, щоб отримати знання про минуле. Після відповіді на це запитання, учасника опитування просили порадити щось, що варто почитати або подивитися, аби дізнатися більше про минуле (це було відкритим питанням).

Отож, звідки поляки та українці дізнаються про минуле? Загалом, респонденти з України називали більшу кількість джерел, звідки вони черпають інформацію про історію своєї країни (в середньому вони обирали 4,2, а поляки – 3,1 можливих варіанти), що може свідчити про більшу варіативність у сприйнятті минулого та наявності значної кількості альтернативних наративів, у той час як поляки мають стабільніший історичний канон. Жоден варіант не назвали 3% опитаних українців та 8% учасників дослідження із Польщі.

Графік 10. Число названих джерел знання про минуле

Різниця між структурою джерел, які називають респонденти в Україні та в Польщі є показовою. Українці здебільшого дізнаються про минуле зі школи – її назвали дві третини опитаних (у Польщі – вдвічі менше), у той час як польські респонденти найчастіше називали продукти культури – художні та документальні фільми і програми про історію. Інституціоналізовані версії минулого, які транслюються через школи чи музеї, є менш популярними джерелами знання серед опитаних поляків. Продукти культурного виробництва в Україні були зазначені так само часто, як і у Польщі, але їхня відносна важливість у списку джерел є меншою.

З цих результатів можемо зробити декілька висновків. Щодо України, то тут значною є роль інституційного історичного знання, яке передається через школу, внз та публікації, однак можемо припустити, що воно є радше „фоновим," адже його мали б отримати усі випускники шкіл. У Польщі інформація про минуле частіше приходить зі сфери культурної продукції, особливо у аудіовізуальному форматі. Також варто звернути увагу на те, що хоча українці і вказують на більшу кількість джерел, ніж поляки, що свідчить про тенденцію до диверсифікації інформаційних каналів, то в Польщі жодне із джерел не домінує так, як уроки історії в Україні. Нарешті, в Україні важливим є безпосередній контакт зі свідками, який тут називають джерелом знання про минуле так само часто, які і документальні чи художні фільми.

Польща та Україна мають схожі структури джерел знань про минуле, які подібно проявляються на рівні різних поколінь. Шкільні уроки з історії, лекції у внз та відвідини музеї як джерело свого знання про минуле частіше називають представники молодших генерацій, у той час як для старших поколінь більш важливою є особиста комунікація – розмови зі свідками та родинні зустрічі. Ті, хто народився після 1990 року, частіше за інших користуються для поповнення історичного знання мережею Інтернет, у той час як для народжених перед 1972 важливіше місце займає телебачення – перегляд

художніх і документальних фільмів та передач. Польські респонденти із старших поколінь також більше покладаються на друковані джерела – наукові і художні книги, тематичні газети і журнали, у той час як в Україні відмінності між генераціями у випадку читання є мінімальними.

Графік 11. Джерела знання про минуле

Як уже було згадано, анкета містила відкрите питання, у якому респондентів просили назвати, що варто почитати або подивитися, щоб дізнатися більше про минуле. Жодного джерела не змогли назвати 28% українських респондентів і 15% опитаних у Польщі, а щось конкретне (назву музею, книги, фільму чи циклу телепередач) змогли порадити кожен п'ятий серед учасників дослідження з України і кожен десятий – з Польщі. Більшість ж у обох країнах (три чверті опитаних поляків і половина опитаних українців) вказувала на загальний тип джерела, скажімо, вони радили читати історичні книжки, шукати інформацію в інтернеті, подивитися фільм, сходити в музей чи в архів.

Тільки тоді різні джерела інформації можуть бути важливими для формування образів минулого, коли вони користуються довірою. Щоб зрозуміти ставлення поляків та українців до різних каналів трансляції історичного знання, ми запитали їх, наскільки вони довіряють достовірності зазначених джерел інформації про минуле. Свою відповідь респонденти могли сформулювати за допомогою п'ятибальної оцінки, де „1" означало, що джерело зовсім не надійне, а „5" – що воно цілком надійне.

Загалом виявилося, що у Польщі довіра практично до усіх джерел знання про минуле є вищою, ніж в Україні. Можливо, саме тому українці використовують більше джерел, ніж поляки, адже вони вважають їх менш достовірними і відтак шукають додаткової інформації. Скажімо, музеям довіряють 45% польських і 36% українських респондентів, інформації, розміщеній в місцях важливих історичних подій – 37% і 27% відповідно, публікаціям Інститутів національної пам'яті – третина опитаних у Польщі та чверть – в Україні.

Найбільшою довірою в Україні користуються розмови з близькими – 40% респондентів сприймають інформацію, отриману від рідних, за достовірну. У Польщі родині у питаннях історичного знання довіряють так само, як і музеям (45% і 44% відповідно). Третю позицію щодо достовірності в обох країнах займають свідки подій. Відтак, два з трьох ключових джерел, яким однаково довіряють і в Польщі, і в Україні, є безпосередні очевидці, які зазвичай передають своє знання неформально: свідки або родина. Щоправда, поляки та українці так само довіряють і інституціям – музеям чи локальним ІНП. Цікаво, що продукти масової культури, які часто фігурували як джерела знання про минуле – художні фільми і література, майже не користуються довірою серед респондентів. Тобто учасники дослідження їх використовують, однак не довіряють отриманій інформації. Так само опитані не довіряють політикам і пресі.

Графік 12. Довіра до джерел інформації – відсоток відповідей „цілком достовірне"

Середня кількість повністю надійних джерел, зазначених поляками, становить 4,1. Українці вказують, що в середньому 3,2 джерела є повністю надійними. Приблизно чверть опитаних поляків та українців не визнали жодного джерела як „повністю достовірне." Щодо трьох джерел, які українці та поляки вважають найбільш надійними щодо інформації про минуле (родина, музеї та свідки), то у Польщі відмінностей в довірі між поколіннями та регіонами майже не спостерігається. Схожа ситуація і в Україні, проте тут є значна відмінність щодо достовірності інформації, отриманої від близьких людей: як цілком надійне джерело їх сприймають 47% тих, хто народився перед 1945 роком, та лише третина народжених за часів незалежності (для порівняння, у Польщі – 42% і 40% відповідно). Як бачимо, молоді люди більш критично ставляться до того, що вони дізнаються про минуле від родичів.

Практики, що пов'язані з минулим

Інтерес до минулого проявляється різними способами, частина з яких уже була згадана, – наприклад, через формальну та неформальну освіту, читання, відвідування музеїв, перегляд фільмів тощо. Іншою формою його маніфестації є відзначення свят і пам'ятних дат, пов'язаних з важливими подіями з минулого, а також відвідування місць, важливих з точки зору національної історії. Цей тип практик, що стосуються минулого, також був предметом інтересу в нашому опитуванні. Респонденти отримали список свят і меморіальних днів, і щодо кожного з них вони мали сказати, чи вони відзначають його в будь-який спосіб, знають, але не відзначають, або ж взагалі не чули про такий день.

Святами, які мають статус неробочих днів в Україні є Міжнародний жіночий день 8 березня, Міжнародний день праці 1 травня, День Перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 9 травня, День Конституції 28 червня, День Незалежності 24 серпня, День захисника України 14 жовтня. У свою чергу, у Польщі вихідними є День праці 1 травня, Національне свято 3 травня, День Війська Польського 15 серпня та Національне свято незалежності 11 листопада.

Найпопулярнішим святом і в Україні, і в Польщі, є Міжнародний жіночий день – його згадують однаково часто в обох країнах (78% і 77% опитаних). Проте на цьому подібності у практиках святкування між країнами закінчуються. До трійки лідерів в Україні входять День Перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, який згадали 70% респондентів і який належить до переліку свят, що були запроваджені у радянський період. Зараз це свято на національному рівні намагаються замінити Днем пам'яті та примирення (8 травня), проте його популярність поки є значно меншою – лише кожен п'ятий респондент його відзначає, проте знають про нього ще 62% опитаних українців.

У Польщі не було настільки загальновідомих пам'ятних дат, але ті, які зазначали порівняно багато людей (63% опитаних), належали до набору свят, пов'язаних з національною історією та внесених у календар після 1989 року.

Замикає трійку лідерів в Україні День незалежності: його святкує понад половина (53%) респондентів. Це свято також є найпопулярнішим і найвідомішим серед тих, які були запроваджені після розпаду СРСР. Четверте місце в обох країнах за популярністю займає День праці (1 травня), який відзначають майже половина учасників дослідження.

Графік 13. Популярність державних свят і днів пам'яті в Україні

N.B.: „День Жовтневої революції" (до 1991 р.) і „День захисника Вітчизни" 23 лютого (встановлене в СРСР для відзначення створення Червоної Армії в 1918 році, відзначалося до 2014 року) не є державними святами в Україні. Ми додали їх в опитувальник, тому що хотіли перевірити, для скількох українців ці дати все ще мають святковий характер.

Враховуючи контекст війни у Донецькій та Луганській областях, очікуваним є значне число українців, для кого є важливим День захисника України (14 жовтня). Воно є третім за популярністю святом, встановленим у часі незалежності, проте цей день ще не встиг закоренитися у свідомості і практиці українців – його було запроваджено Петром Порошенком у 2014. Цей день відзначають 38% респондентів і ще 52% знають про нього, але не відзначають його. Практично стільки ж (40% опитаних) святкують День захисника вітчизни (23 лютого) і 56% знають про нього. Для порівняння, День Війська Польського (15 серпня) відзначає майже кожен третій респондент, а знають про це свято 57% опитаних поляків. У Польщі це свято запроваджено 15 серпня 1992 року, коли воно було відновлене після 45 років перерви (у Другій Польській Республіці воно існувало як День солдата, і ця традиція тривала до 1947 року). Поряд із цим, його можна вважати „новим" святом, оскільки воно було запроваджено в період трансформації, хоч і має давню традицію.

Відтак, в Україні спостерігаємо ситуацію „подвійного" канону, у якому накладаються „нові" та „старі" свята, кожне з яких має специфічну історичну конотацію. Можна зауважити, що „старі" свята, як правило, більш відомі українцям, аніж „нові", але в цьому немає нічого дивного, так як актуальними залишилося лише ті із них, які зберегли своє значення в новому історичному каноні і користувалися популярністю. В Польщі поділу на „нові" та „старі" свята немає. З одного боку, 3 травня і 11 листопада також відзначається в Другій Польській Республіці, з іншого – за винятком жіночого дня і свята праці не залишилися жодного свята чи дня пам›яті, який би відзначався на державному рівні в часі комунізму. Варто також зазначити, що ці два свята у нових обставинах набувають іншого сенсу: сьогодні 8 березня є важливим днем для феміністських організацій, що в цей час влаштовують демонстрації і заходи, спрямовані на привернення уваги до проблем дотримання прав жінок та гендерних питань, а 1 травня ліві партії намагаються актуалізувати дискусію про права робітників. Відтак, подібне трактування не має нічого спільного з старим комуністичним способом відзначення цих свят.

Що стосується днів пам›яті, які були встановлені після 1989/91 і які залишаються робочими днями, в обох країнах рівень знання про них є подібним та досить низьким.

Графік 14. Популярність державних свят і днів пам'яті в Польщі

Аби краще зрозуміти „подвійність" канону свят в Україні, поглянемо детальніше на „нові" та „старі" свята. Цей умовний поділ будується на основі того, коли певне свято

ввійшло у повсякдення українців – чи в радянський період, чи уже після здобуття незалежності. Половина „нових" дат (всього їх нараховується 10) носять мартирологічний характер, відтак це радше дні пам'яті – жертв Голодомору, політичних репресій, полеглих у Другій світовій війні, Небесної сотні, героїв Крут. Інші п'ять свят безпосередньо стосуються української державності і її захисту. „Старих" свят залишилося п'ять.

Досить показовим є регіональний розподіл між „новим" та „старим" канонами свят – частота відзначення „нових" свят спадає із заходу на схід та з півночі на південь і є обернено пропорційною до частоти святкування „старих." Відтак, можемо говорити про певне „заміщення" канонів, яке повільно відбувається в Україні. Ми представляємо це явище на карті, де зазначено середню кількість свят з обох канонів, що їх відзначають мешканці чотирьох макрорегіонів України. Можна помітити, що західний регіон є єдиним, в якому „нові" свята відзначаються частіше, ніж „старі", тоді як жителі півдня країни є найбільш байдужими до „нових" дат.

Мапа 5. Середнє число „нових" і „старих" свят, які відзначають у різних регіонах України

N.B.: „нових" свят було 10, а „старих" – лише 5

Державні свята є частиною річного календарного циклу, відтак на офіційному рівні вони відбуваються у певному сенсі незалежно від бажання респондентів: їх можна або святкувати, або ігнорувати, або просто не знати про їхнє існування. Проте є інші типи активностей, які вказують на суб'єктивну важливість минулого – йдеться про відвідування місць, важливих для історії країни чи регіону. В рамках нашого дослідження ми запитували респондентів у Польщі та в Україні, коли вони останній раз були у таких місцях.

Виявилося, що упродовж останнього року (тобто у 2017, адже опитування проходило на початку 2018) „історичні локації" відвідали 12% опитаних поляків та 22%

українських респондентів. Це досить несподіваний результат, який вказує на те, що події останніх років спонукали певну кількість українців подорожувати навколо своєї країни, щоб відвідати історично значимі місця. Раніше проведені дослідження показали, що мобільність мешканців України була значно нижчою, ніж у жителів сусідньої Польщі (див., наприклад, Fomina, Konieczna-Sałamatin, Kucharczyk, & Wenerski, 2013). Ми не можемо бути до кінця певні, що відвідування „історичного місця" означає поїздку до іншого міста або регіону, оскільки це було відкрите запитання, яке передбачало відкрите трактування. Однак отримані відповіді показують, що або самі подорожі або тепер відбуваються частіше, або трактування „історичності" в Україні є більш інклюзивним.

У числі тих локацій, які коли-небудь відвідували українські учасники дослідження, фігурували Київ (як загалом, так і конкретні місця – Майдан, Печерська Лавра, музей Другої світової війни), Львів, Одеса, Чернігів, замки (Кам'янець-Подільський, Олеський, Мукачівский тощо), історичні та краєзнавчі музеї, пам'ятники. У Польщі ключовими місцями були Варшава, Краків, Грюнвальд, Освєнцим, замки (Вавель, Вілянув, Люблінський, Мальборк), музеї (Варшавського повстання, Солідарності, Національний музей). Отож, зазначені локації могли відрізнятися за своїм масштабом – від конкретного пам'ятника, музею чи церкви до міста в цілому або навіть частини території країни (наприклад, в Україні називали відвіданим історичним місцем зону АТО та окуповану територію на Луганщині). Це вказує, по-перше, на варіативність у сприйнятті „історії," по-друге, у розмитих хронологічних рамках того, коли ця „історія" закінчується і починається сучасність. Нарешті, часто відвідини „історичних" місць є частиною певного „туристичного пакету," особливо якщо йдеться про старі частини міст чи замки. Однак те, що українці декларують частіше відвідування історичних місць, може бути показником наявності у них часу і можливості здійснювати туристичні поїздки по країні, чого вони, як правило, раніше не робили. Прикладом цієї тенденції є подорожі до Львова, кількість яких в останні роки зросла (як серед українців, так і серед поляків).

Графік 15. Коли останній раз українці та поляки відвідували місця, важливі для історії їхньої країни чи регіону

Відвідини місць, важливих для історії країни чи регіону, передбачає певний рівень мобільності. Тому не дивно, що представники молодших генерацій подорожують більше. Щоправда, різниця між поколіннями є більш видимою в Україні – упродовж останнього року „історичні локації" відвідали 12% представників найстаршої і кожен четвертий представник наймолодшої генерації (у Польщі – 8% і 13% відповідно). Якщо у Польщі варіативність між регіонами є незначною – вирізняються лише мешканці Забору Прусського, серед яких 18% респондентів відвідували місця історичних подій упродовж останнього року, позаяк в інших частинах країни цей відсоток був не більший, аніж 12%. В Україні найбільше респондентів, що побували в місцях важливих подій, проживають у центрі країни (28% опитаних жителів центральних областей упродовж 2017 року були в "історичних" місцях), а найменше такі локації відвідують мешканці півдня (15%). Цей результат частково можна пояснити тим, що важливим місцем пам'яті в сучасній Україні є Київ, як у контексті недавніх подій на Майдані, так і загалом, відтак відвідини столиці для респондентів можуть дорівнювати візиту в „історичне" місце.

Графік 16. Частота розмов про історії упродовж останнього місяця

Інша соціальна практика, яка ілюструє суб›єктивне значення минулого для респондентів, – це розмови про історію. В анкеті ми запитували респондентів чи впродовж останнього місяця їм траплялося розмовляти зі знайомими або колегами на теми, що пов'язані з історією. З цієї перспективи, українці знову виявилися більш "ангажованими" в проговорення минулого: „інколи" та „часто" на історичні теми розмовляють 38% респондентів з України і лише 18% опитаних поляків.

З віком інтерес до говоріння про минуле зростає в обох країнах: представники найстаршої генерації найбільш охочі до розмов на теми, які стосуються історії. Зважаючи на те, що українці частіше декларують знання історії своєї родини до рівня прадідів та прабабусь, а також вказують на важливість родини як джерела інформації про минуле, можемо припустити, що ця комунікація відіграє важливу роль у передачі історичної пам'яті між поколіннями.

Уявлення та знання про минуле

Для дослідження уявлень та знань про різні періоди історії Польщі та України респондентів попросили показати своє ставлення до певної кількості історичних постатей (респонденти мали визначити чи до конкретної особи вони відчувають симпатію чи антипатію) та про оцінку впливу різних подій, явищ і процесів з минулого на подальшу долю країни та її жителів. Вплив респонденти оцінювали як позитивний або негативний. У кожному з варіантів (тобто, щодо постатей та подій) можна було також дати «нейтральну» відповідь (тобто, виразити байдуже ставлення до постаті чи визнати нейтральний вплив явища).

У кожній країні був свій список постатей, подій та явищ, але їх було підібрано у такий спосіб, щоб зберегти певний рівень міжнародної симетрії – дивлячись з точки зору ролі та значення тих постатей чи подій. Узгоджуючи ці списки, ми консультувались з істориками з обох країн. Припущення, що у відповідь на ці питання ми отримаємо образ історичної пам'яті обох суспільств, можна було перевірити лише до певного рівня, тому при порівнянні рівня знань та способу оцінки поляками та українцями подій з минулого, варто пам'ятати, що отримані результати, значною мірою, є функцією того, що запропоновано в анкеті.

Постаті підібрано так, щоб вони покривали весь період історії обох країн, щоб були включені у шкільний курс історії чи літератури (могли бути відомі особам, які не займаються історією професійно) та щоб врахувати різні суспільні ролі, наприклад, політик, солдат, творець культури, науковець. Взято до уваги теж присутність у популярній культурі та в інших суспільних дослідженнях. Події та явища включали виключно історію XX ст. У результаті створено список з 27 постатей та 13 подій та явищ, про які питали респондентів в обох країнах.

Ставлення до історичних постатей

Порівнюючи думки поляків та українців про вибрані постаті з історії їхніх країн, перш за все, можна помітити, що поляки мають дещо численнішу ніж українці групу постатей, оцінка яких, у певному сенсі, суспільно узгоджена, і це відноситься як до «героїв» (постатей, яких оцінюють переважно позитивно), так і «антигероїв» (особи, яких оцінюють негативно). Починаємо з презентації ставлення до історичних постатей серед українців.

Графік 17. Ставлення до історичних постатей в Україні

Графік, який подано вище показує, що українці мають більш-менш узгоджений канон постатей з давнішої історії, але якщо йдеться про XX ст. чи сучасність, то появляється більше суперечностей. Серед «героїв» (тобто постатей, які визнали за позитивні більше половини респондентів) тільки письменник та національний ідеолог з Галичини Іван Франко та історик та очільник Української Народної Республіки (УНР) з 1917-1918 рр. Михайло Грушевський частково жили у XX столітті (перший помер у 1916 р., другий у 1934 р.). До сучасності належить теж дисидент з радянських часів, а від 1991 року лідер демократичного блоку В'ячеслав Чорновіл (1937-1999).

Серед «антигероїв» (осіб, до яких ставиться негативно щонайменше половина досліджуваних) маємо тільки Йосипа Сталіна, до якого антипатію відчувають дві третини українців. Володимира Леніна визнали негативною постаттю 48% досліджуваних, тобто він знаходиться на межі зарахування його до числа «антигероїв». Відносно багато негативних оцінок (41%) отримав також Михаїл Горбачов.

Цікавими є також регіональні відмінності у наборі «героїв» та «антигероїв». У таблиці нижче представлено постаті, яких найчастіше вважають позитивними у поділі на чотири регіони України. У цьому наборі відсутні Тарас Шевченко, Леся Українка та Іван Франко, які зайняли перші місця в усіх регіонах, а представлено по 7 постатей, які посіли наступні місця у рейтингу, який створений на основі відсотка осіб, які декларували симпатію до даної постаті.

Таблиця 2. Регіональні відмінності у сприйнятті позитивних «героїв»

	Захід
В'ячеслав Чорновіл	80%
Богдан Хмельницький	79%
Михайло Грушевський	75%
Володимир Великий	73%
Данило Галицький	70%
Григорій Сковорода	70%
Степан Бандера	66%

	Центр
Богдан Хмельницький	81%
Григорій Сковорода	74%
Михайло Грушевський	69%
Володимир Великий	65%
В'ячеслав Чорновіл	63%
Іван Мазепа	55%
Данило Галицький	45%

	Південь
Богдан Хмельницький	72%
Володимир Великий	56%
Григорій Сковорода	53%
Катерина II	47%
Микола Ватутін	46%
Михайло Грушевський	41%
В'ячеслав Чорновіл	32%

	Схід
Богдан Хмельницький	68%
Григорій Сковорода	59%
Володимир Великий	58%
Михайло Грушевський	50%
Катерина II	36%
В'ячеслав Чорновіл	32%
Іван Мазепа	28%

Звернімо увагу на збіжності у списку найбільш шанованих постатей на Заході і у Центрі України. Відмінності між тими регіонами зводяться до того, що у центральному регіоні замість лідера ОУН Степана Бандери (1909-1959), який на заході зайняв 7 місце, до списку ввійшов гетьман і голова козацької держави та лідер повстання проти царя Петра I з 1709 року Іван Мазепа. Решта постатей така сама, хоча існують відмінності у відсотках осіб, які їм симпатизують. А от канон постатей, яких оцінюють позитивно на Сході, відрізняється від центрального регіону знову тільки однією особою. Тим не менше, це більш значуща відмінність, оскільки замість володаря західних земель України з першої половини XIII ст. Данила Галицького до списку увійшла цариця Катерина II (дати правління: 1762-1796 рр.), яка спричинила розвиток цього регіону, засновуючи між іншим Катеринослав (нині Дніпро), але в тій чи іншій мірі є символом Російської Імперії. І нарешті, південний регіон відрізняється від Сходу тим, що у першій сімці немає вже Мазепи, але з'явився радянський генерал Микола Ватутін, якого у 1944 році вбито у результаті засідки УПА. Отже, якщо йдеться про колективну пам'ять в Україні, то бачимо цілу гаму міжрегіональних відмінностей, які все ж ніде не є настільки великі, щоб можна було підтвердити влучність концепції про «дві України». Варто однак пам'ятати, що пропозиція Рябчука мала переважно метафоричний характер і віддзеркалювала дійсність настільки, що відмінності між крайніми позиціями, тобто, Галичиною, з одного боку, і Донбасом чи Кримом, з іншого, були і залишаються великими (але це не єдині відмінності).

Варто тут звернути увагу на дві постаті, які важливі з позиції польського дискурсу на тему України: Степана Бандеру та голову Директорії у 1919-1926 рр. Симона Петлюру. Їх знає значна більшість українців (Бандеру не знає лише 5%, а Петлюру – 10%) і їхні оцінки розкладаються подібно: приблизно 1/3 відчуває до них симпатію, 1/3 антипатію та 1/3 байдужість (точні дані у графіку вище). Вже такий розклад показує, що для українців ці постаті є неоднозначними, а регіональні відмінності ставлення до них свідчать про те, що на даний момент вони не мають потенціалу, щоб стати загально-українськими національними героями.

Найбільш позитивно до цих двох лідерів ставляться у західній частині країни, а найменш позитивно – у південній та східній. Порівняння результатів ставлення до цих двох постатей можна вважати аргументом у підтримку тези, що симпатія до Бандери на загал не є проявом антипольської позиції. Петлюра знаходив порозуміння з поляками, Бандера з ними воював і обох шанують у західній частині України.

Пояснити факт, що сьогодні українці на заході країни в два рази позитивніше оцінюють Петлюру, ніж українці з Центру, можна тим, що, по-перше, він, так само як Бандера, є антирадянським символом. По-друге, західні українці приписують своїй національній ідентифікації та державотворчому прагненню настільки велике значення,

що готові «пробачити» йому те, що для добра національної справи він вирішив пожертвувати їх рідною землею9. З іншого боку, дуже низький рівень популярності обох названих лідерів на Сході і Півдні можна пояснити, перш за все, впливом однозначно негативної оцінки тих постатей в часи СРСР, а також сучасною Росією.

Графік 18. Регіональні розбіжності у ставленні до Степана Бандери та Симона Петлюри.

Регіон на був єдиною змінною, яка виразно показує відмінності у ставленні до цих двох постатей. Можна ще помітити певні відмінності між віковими групами, котрі можна звести до того, що найстарші респонденти (народжені перед 1945 р.) найчастіше негативно ставляться до обох постатей (47% до Бандери і 38% до Петлюри) і найрідше декларують симпатію до них, при тому віковий розподіл антипатії виразніше, ніж розподіл симпатії (графік). Це дозволяє зробити висновок про вплив шкільної освіти від року 1991, де про ці постаті сказано перш за все у контексті заслуг для української незалежності. Не встановлено, натомість, значимих відмінностей у групах виділених за рівнем освіти.

[9] Петлюра погодився віддати Польщі західну частину України згідно домовленостей з Пілсудським з 20 квітня 1920 р. в обмін на військову допомогу і спільний похід над Дніпро з метою відбити у більшовиків більшість території УНР. Влада Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР, від 1918 р.), до складу якої входила Східна Галичина, зірвала акт включення цієї держави у склад УНР з попереднього року, повертаючись до самостійної боротьби за незалежність.

Графік 19. Відмінності у ставленні до Степана Бандери та Симона Петлюри у вікових групах.

У Польщі ставлення до історичних постатей виглядає дещо інакше, ніж в Україні. Привертає увагу, перш за все, те, що тут є значно більше «героїв», тобто постатей, яких оцінили зі «симпатією» більше половина респондентів. Важливим є теж факт, що ці «герої» походять з усіх найважливіших історичних періодів, тобто, від витоків польської держави і до сучасності. Варто підкреслити, що серед найбільш шанованих осіб є двоє науковців: Марія Склодовська-Кюрі та Міколай Коперник. Місце цих двох осіб найкраще показує, що успішність польського варіанту політики пам'яті і політики брендування за допомогою історичних символів у порівнянні з українським виявляється, перш за все, через тривалість періоду його реалізації: у Польщі – вже близько 100 років, а в Україні – понад двадцяти. Ефективність історичної політики теж відіграє важливе значення. Зокрема, виявилось, що включеного до нашого дослідження українського фізика Івана Пулюя (1845-1918), піонера у дослідженнях рентгенівського випромінювання для отримання знімків у медицині, не знало 77% респондентів.

Польський список «антигероїв» (осіб, до яких з антипатією ставиться понад половина досліджуваних) також дещо довший, ніж в Україні, хоча тут нема аж таких великих відмінностей. «Антигероями» є постаті з комуністичних часів, і у тому поляки та українці подібні.

Графік 20. Ставлення до історичних постатей у Польщі

Варто звернути увагу на те, що у Польщі канон постатей як шанованих, так і тих, до кого відчувають антипатію, не так ділить суспільство так, як в Україні. У Польщі, на противагу до України, важко виокремити такі соціальні групи, які б відрізнялись між собою набором визнаних «героїв» та «антигероїв». Можна лише вказати на ті постаті, щодо яких

знайдено певні відмінності у ставленні між регіонами та віковими категоріями. Рівень освіти мав деякий вплив на ставлення до вказаних у списку діячів, однак тільки у випадку кількох історичних осіб загальний список змінювався, що полягало в тому, що особи з кращою освітою рідше відповідали «не знаю цієї постаті», що відображалося на дещо вищій частоті декларованої як симпатії, так і антипатії.

Отже, рівень освіти значно впливав на ставлення до ідеолога польського націоналізму Романа Дмовського (13% симпатії у групі осіб з базовою середньою освітою, 14% – з професійною чи середньою освітою і 25% – з вищою), до лідера польського народного руху Вінцента Вітоса, симпатію до якого декларувало 20% респондентів з базовою середньою освітою, 33% – з професійною або середньою і 42% – з вищою. Рівень антипатії до обох політиків подібний у всіх освітніх категоріях.

Схожа ситуація із симпатією до першого президента II Речі Посполитої Габріеля Нарутовіча, яка росла із рівнем освіти (від 17% у групі з базовою середньою освітою до 32% серед осіб, які мали диплом вишу) та до Ірени Сендлерової, яка мала заслуги за порятунок євреїв під час II світової війни (від 35% серед осіб з базовою середньою освітою і до 64% у групі з вищою). Рівень антипатії не був пов'язаний з освітою і був подібним у всіх групах виокремлених з огляду на освіту.

Зигмунда Шендзєляжа «Лупашку», командира загону Армії Крайової, а пізніше очільника «проклятих солдатів», поляки знали слабо незалежно від освіти, але група осіб із дипломами вищих навчальних закладів була єдиною, у якій відсоток симпатії та антипатії були однакові (17%). У іншій решті груп антипатія переважала симпатію. У всіх групах найбільш популярної відповіддю була «я не знаю цієї постаті», а на другому місці, якщо ідеться про частоту вказування, було байдуже ставлення.

Були теж дві постаті, ставлення до яких змінювалося в залежності від регіону: Ірена Сендлерова та лідер «Солідарності» і президент III Речі Посполитої Лех Валенса. Найбільше позитивних оцінок вони отримали на давніх прусських теренах, де симпатію до Сендлерової декларувало 71%, а до Валенси – 75% респондентів. Рівень симпатії до Валенси в інших регіонах коливався на рівні 50%, а до Сендлерової становив від 32% у Галіції до 55% у т. зв. Конгресувці.

Найчіткіша диференціація між поколіннями помітна у відношенні до лідера Народної польської армії та президента Польщі у 1989-1990 рр. Войцєха Ярузельського, до якого симпатію декларували 18% найстарших і тільки 5% наймолодших респондентів. Загалом, наймолодші респонденти відносно частіше, ніж інші вікові категорії, на знали постатей, про яких були питання в анкеті, і це спостереження стосується теж респондентів в Україні.

Оцінка явищ, фактів та подій з історії XX століття

Уявлення та оцінка минулого – це не тільки ставлення до історичних постатей, але теж знання та судження на тему різних подій і процесів, які відбулись у минулому. Спочатку респондентів попросили відповісти на питання, чи у 1917-1921 рр. (в Україні) і 1918-1921 рр. (у Польщі) були якісь важливі для історії їх країни події. Розподіл відповідей показано нижче.

Графік 21. Чи у 1917-1921 / 1918-1921 роках були якісь важливі для історії України і Польщі події?

Понад половина респондентів у обох країнах чула про якісь важливі події. Виявилось, що у Польщі дещо частіше, ніж в Україні, заперечували, що у цей період щось важливого відбулось, але на загал розподіл відповідей в обох країнах подібний.

Цікавим є те, що в Україні і Польщі наймолодші респонденти найменше пам'ятали, що у вказаний період відбулось щось важливе («так» відповіли 41% поляків народжених після 1990 р., і 49% українців). Власне, це дивує, беручи до уваги факт, що вони відносно недавно вивчали ці події в школі. Поляки та українці, які вказали на «однозначне зацікавлення» минулим свої країни, помітно більше знали про історичні події з початку XX ст.: у цій групі 68% поляків і 63% українців відповідали ствердно на питання, яке зараз аналізуємо.

Осіб, які відповіли ствердно, попросили вказати ті події. Поляки найчастіше називали:

- Відновлення незалежності, початок незалежності Польщі – 55% згадувань (серед тих, котрі відповіли «так» на питання про події);
- Польсько-більшовицька війна, «Чудо над Віслою», Варшавська битва – 24% згадувань;
- Закінчення I світової війни – 19% згадувань;
- Повстання (Великопольське, Сілезське) – 15% згадувань.

Відповіді українців були більш розпорошеними (крім значного відсотка тих, що вказали на Жовтневу революцію), і було багато подій, які назвало тільки декілька осіб. Найчастішими були наступні відповіді:

- Жовтнева революція – 47% згадувань (серед тих, котрі відповіли «так» на питання про події);
- Громадянська війна – 10% згадувань;
- ЗУНР, УНР, «Акт злуки», IV Універсал[10]– 9% згадувань;
- Закінчення I світової війни – 7% згадувань;
- Боротьба за незалежність України, битва під Крутами – 4% згадувань.

У подіях, про які згадали поляки та українці, вкотре проявились вже згадувані відмінності у цілісності образу минулого своєї країни – поляки мають значною мірою узгоджену «розповідь» про минуле Польщі. До неї належать: відновлення незалежності у 1918 р., Варшавська битва 1920 р. і ще кілька менш відомих подій. Українці ж не мають ще такої спільної для жителів усієї країни розповіді. Спільними, до певної міри, можна вважати залишки радянського наративу, про що говорить часте згадування Жовтневої революції, хоча, без сумніву, ця революція була важливою для історії України.

У даному дослідженні респондентів попросили також виразити своє ставлення до 13 явищ, подій та процесів з історії Польщі та України періоду XX століття. У кожній країні питали про інші процеси. Відбираючи ці події до списку, зосереджено увагу на питаннях, які, по-перше, видавалися важливими для оцінки польсько-українських історичних відносин та, по-друге, щодо яких в останніх роках викликали численні суперечки в публічній дискусії, як всередині кожної з країн, так і у двосторонніх стосунках між ними. Завданням респондентів було вказати чи дана подія або процес мали позитивний, нейтральний чи негативний вплив на подальшу долю країни та її жителів.

У Польщі питали про такі явища, факти та події:

- Приналежність до Польщі Віленського краю, Полісся, Волині та Східної Галичини у міжвоєнний період;
- Діяльність Санації у Польщі у міжвоєнний період;
- Діяльність Народно-демократичної партії у Польщі у міжвоєнний період;
- Відмова Польщі від пропозиції III Рейху про утримання миру перед початком війни у 1939 р.

[10] Тут ідеться про події пов'язані з боротьбою за незалежність з цього періоду. Українська Народна Республіка з центром у Києві вела боротьбу за незалежність в центральній частині України (яка до цього знаходилась під пануванням Російської Імперії), а Західноукраїнська Народна Республіка – у частині, яка перед тим належала до Австро-Угорщини, а центр боротьби умовно знаходився у Львові. IV Універсал – це документ Української Центральної Ради з Києва, згідно якого 22 січня 1918 р. оголошено незалежність УНР, натомість «Акт злуки» – це документ, згідно якого ці дві республіки об'єднались в одну державу з назвою УНР рівно рік пізніше.

- Підпільна діяльність поляків у 1939-1945 рр.;
- Діяльність ОУН і УПА на східних землях II Речі Посполитої 1941-1944 рр.;
- Варшавське повстання 1944 р.;
- Зміна національного складу польської держави в результаті II світової війни;
- Економічні та соціальні реформи в період Польської Народної Республіки (ПНР);
- Антикомуністичний партизанський рух після закінчення II світової війни;
- Операція «Вісла» в 1947 р.;
- Діяльність Католицької церкви у 1945-1989 рр.;
- Діяльність «Солідарності» у 1980-х роках.

Окремо було поставлено питання про боротьбу «проклятих солдатів». Респонденти мали висловитись стосовно того, чи, на їхню думку, діяльність цих солдатів була, в основному, боротьбою за незалежність Польщі, у процесі якої також дійшло до злочинів проти цивільного населення, чи боротьба цих солдат в основному полягала на злочинах проти цивільного населення. Таким чином, питання про «проклятих солдат» з'являлось в анкеті у двох місцях, але у різних формулюваннях: один раз як просто «прокляті солдати», а в іншому випадку – як у цитованому вище питанні як «антикомуністичний партизанський рух після закінчення II Світової війни». В анкеті це питання глибше розкрито з огляду на те, що в останні роки ця тема активніше з'являлася у дебатах стосовно політики пам'яті.

Було теж питання про Круглий стіл 1989 року. Респонденти мали відповісти, чим, перш за все, була ця подія. Треба було вибрати максимум два варіанти зі шести запропонованих, і була теж можливість відповісти «інше», й у такий спосіб висловити власну інтерпретацію.

- Порозуміння, яке дало можливість розв'язати політичну кризу та дозволило подальший розвиток країни;
- Початок процесу зближення Польщі до західної демократії;
- Компроміс із колишніми комуністами, який дозволив їм зберегти свої позиції;
- Відречення від ідеалів «Солідарності»;
- Операція комуністичних спецслужб;
- Перший крок на шляху допуску до Польщі чужого капіталу.

Про це ми запитали в інтерв'ю окремо, бо, на нашу думку, зайняти позицію у цьому питанні у стислій формі показує ставлення респондентів до ПНР та III Речі Посполитої.

В Україні питали про такі факти, процеси та явища (оцінка відбувалась згідно того самого ключа, що і в опитуванні поляків, тобто респондент мав висловитися, чи даний процес або подія мали позитивний, нейтральний чи негативний вплив на подальшу долю України та її жителів):

- Колективізація в УРСР в 1920-х роках;
- Індустріалізація в УРСР в 1930-х роках;
- Польське правління на території Західної України у 1921-39 рр.;
- Діяльність Організації українських націоналістів в період ІІ світової війни;
- Приєднання Західної України до СРСР у вересні 1939 р.;
- Участь українців у Червоній Армії та радянських партизанських загонах у період ІІ світової війни;
- Конфлікт УПА з поляками на західноукраїнських землях у 1943-44 роках;
- Зміна національного складу УРСР у результаті ІІ світової війни;
- Діяльність УПА у західній Україні у 1944-50 роках;
- Діяльність української діаспори у світі у 1945-91 роках;
- Діяльність церкви в УРСР у 1944-91 роках;
- Соціальна політика УРСР та СРСР у період 1950-70-х років.;
- Діяльність дисидентів в УРСР у 1970-80-х роках.

Окремо були питання про діяльність УПА у період ІІ світової війни, знову таки, з огляду на важливість цієї теми для сучасного державного наративу про події 30-40-х років XX ст., та про оцінку розпаду СРСР. У випадку остатнього явища респонденти мали висловитись, вибираючи максимум дві відповіді, зі запропонованого списку:

- Знищенням держави, яка добре функціонувала
- Визволенням України від російської окупації
- Початком довгої економічної кризи, яка охопила всі країни колишнього СРСР Процесом, який дав можливість новим незалежним державам (у тому числі Україні) будувати власну державність та розвиватися
- Здійсненням мрій багатьох поколінь українців про самостійну Україную
- Падінням держави, яка була противагою для панування США у світі

Можна було також вибрати відповідь «інше» і запропонувати своє тлумачення. У цьому питання, так само, як і у питанні про Круглий стіл у Польщі, важливо було визначити ставлення респондентів до СРСР та постання незалежної України.

Українці про історію XX століття

Подивімося спочатку на оцінки подій та явищ із історії України. Їхній розподіл показано на графіку нижче. Події подано хронологічно (від найдавнішої до найновішої). Відсотки, на загал, не складаються до 100%, оскільки на графіку не подано відповідей «не чув про це» і «важко сказати», тобто довжина стовпчика при кожній події та явищі одночасно віддзеркалює рівень знань про них у суспільстві.

Графік 22. Оцінка фактів, явищ та подій з історії України XX ст.

Дивлячись на подані результати опитування українців, можна відразу помітити, що існує відносна згода щодо позитивної оцінки тільки одного з історичних явищ, а саме участі українців в Червоній армії та у радянських партизанських загонах під час ІІ світової війни. На думку 57% респондентів, це вплинуло позитивно на подальшу долю України та її жителів, і тільки кожен одинадцятий оцінив цей вплив негативно. Серед поданих у графіку явищ і процесів можна вказати лише на декілька тих, які отримали більше позитивних оцінок, ніж негативних: індустріалізація 1930-х років, діяльність української діаспори у світі у 1945-91 роках, діяльність церкви в УРСР у 1944-91 рр. та діяльність дисидентів в УРСР у 1970-80-х рр.

Майже однаковий відсоток позитивних і негативних оцінок (з невеличкою перевагою перших) отримали тільки приєднання Західної України до УРСР у вересні 1939 р. та радянська соціальна політика у період 1950-70 рр. Ці два питання належать до таких, щодо яких досягнення спільної позиції серед істориків та громадської думки, здається, ще довго буде недосяжним. Перше питання виглядає на певний парадокс, оскільки СРСР у 1922-1991 роках, з одного боку, стояв на перешкоді отримання незалежності України, а з іншого – у 1939-1954 рр. привів до об'єднання земель, які антикомуністичний незалежницький рух почав називати «власними».

З іншого боку, на оцінку другого питання (соціальна політика у період 1950-70 рр.) впливають суперечливі відчуття: по-перше, позитивна оцінка добробуту кінця 1960-х і 1970-х років, а, по-друге, свідомість того, що цей стан досягнуто ціною недемократичного правління та у період поглиблення русифікації.

Дещо частіше респонденти погоджувались із негативною оцінкою деяких подій, а саме: колективізація в УРСР у 30-х роках, польське правління на західноукраїнських землях у 1921-39 рр. та конфлікт УПА з поляками з 1943-44 рр. Не важко пояснити джерела такої оцінки респондентів. Якщо ідеться про перше питання, то радше більшість з них усвідомлювала, що колективізація привела до хаосу та страт у селах, а пізніше до трагедії Голодомору (про його однозначно негативну оцінку ми загадаємо далі). Натомість, перевага негативних оцінок другого явища показує, у який спосіб правління II Речі Посполитої представлене ще від міжвоєнного періоду у наративі підручників УРСР, а потім і незалежної України.

Видається, що джерел óбразу цього правління як цілком безправного (часом у прямому розумінні окупації) не розуміє більшість польської громадської думки, що становить нині друге (поряд з різницею оцінок антипольської операції ОУН і УПА на Волині і в східній Галичині у 1943-1944 рр.), спірне історичне питання між поляками та українцями. Третє із тих питань, яке ми намагались сформулювати так, щоб не пропонувати відповіді і не пов'язувати із дискурсом тільки однієї сторони польсько--українського конфлікту про пам'ять подій з 1943-44 років, а такими були б фрази типу «волинський злочин» (термін, який домінує у Польщі) чи «волинська трагедія» (термін, який вживають переважно в Україні). На основі отриманих результатів можна зробити висновок, що переважна більшість громадян України, які взагалі чули про ці події, знає про їхні негативні наслідки, як для тодішніх жителів, так і для сучасних відносин між двома суспільствами. З дослідження, яке проведено в Україні рік перед цим, відомо, що 7% українців оцінює ці події як геноцид (Стриєк, Конєчна-Саламатін, Захарук, 2017, с. 48).

Цей набір дуже виразно показує, що в Україні все ще не існує узгодженої «нарації про національну історію», з якою погодилась би більшість населення країни. Вплив на це має теж факт, що новий наратив не з'явився відразу після розпаду СРСР, натомість відбулося тільки переосмислення деяких тем тієї розповіді, яка була створена ще за радянських часів. Зовсім новий, позбавлений радянського впливу, погляд на історію України – це процес, який влада втілює непослідовно., тому він не встиг ще закоренитися у суспільстві. Після 2014 року цей погляд став більш однозначним, і він рухається у антиімперському та антирадянському напрямку, що, тим не менше, як показує це дослідження, не завжди підтримують/розуміють на Півдні та Сході України.

Однією з подій, щодо якої існує згода, є Великий Голод 1932-33 років: 80% українців вважають, що це був геноцид, вчинений радянською владою, і тільки кожна дев'ята особа не згідна з таким тлумаченням цієї події.

На нижче поданому графіку показано розподіл відповідей у всій країні і регіональні відмінності у відсотках протилежних позицій («однозначно так» і «однозначно ні»). Не зважаючи на те, що у всіх регіонах переважна більшість респондентів «однозначно» або «радше» згідна з тим, що Голодомор був геноцидом, то рівень впевненості у цій тезі відрізняється між регіонами: найменша впевненість спостерігається у південному регіоні, де Голодомор був, а найбільша впевненість у західному, де голоду не було[11] (цей регіон належав тоді до Польщі).

Графік 23. Чи Голодомор з 1932-33 рр. був геноцидом?

Розбіжності в українських уявленнях про минуле найкраще показує оцінка двох явищ чи процесів: перше – це боротьба УПА, а друге – розпад СРСР у 1991 р.

Якщо дивитись на оцінку боротьби Української повстанської армії з перспективи цілої країни, то можна відразу помітити глибокі розбіжності. По-перше, майже половина бачить у цій боротьбі елементи злочину проти цивільного населення, втім, кожен п'ятий респондент вважає, що злочини переважали. Одночасно, понад 60% визнає, що УПА воювала за незалежність країни, втім третина респондентів не бачать там жодних злочинів. Оцінки діяльності УПА, як і більшість оцінок подій з минулого, мають значні регіональні розбіжності, що показано у графіку.

[11] Жертви Голодомору вказані на карті, яку підготував Harvard Ukrainian Research Institute (http://gis.huri.harvard.edu/historical-atlas/the-great-famine/famine-web-map.html, доступ 18.10.2018)

Графік 24.Оцінка боротьби УПА

Аналізуючи регіональні розбіжності оцінок, варто підкреслити, що відсоток тих, хто вибирав відповідь, що УПА боролась за незалежність України, але теж чинила злочини проти цивільного населення, значно не відрізняється між регіонами. Основні відмінності проявляються у двох більш однозначних оцінках, тобто про боротьбу за незалежність чи здебільшого злочини проти цивільного населення. Захід країни має тенденцію, щоб частіше вибирати першу відповідь, а Схід і Південь – другу.

Думки про боротьбу УПА, у деякій мірі, відрізняються між різними поколіннями респондентів, при тому основний поділ проходить між народженими перед 1972 роком і після нього. Старші люди частіше, ніж молодші, бачать в діяльності УПА злочини проти цивільного населення. Таку відповідь вибрали 22% старших і 14% молодших респондентів, хоча молодші частіше від старших вибирали «боротьбу за незалежність і злочини», хоча тут різниця була меншою (28% серед старших і 33% серед молодших). Такі оцінки можна трактувати як результат процесу декомунізації суспільних уявлень про минуле, а також як прояв тенденції до уникання відповідальності за негативну сторону діяльності цієї організації.

Рівень освіти респондентів теж мав вплив на розбіжність у думках, при чому виділялись тут тільки респонденти із вищою освітою, серед яких 37% вибрали першу відповідь – «боротьба за незалежність України», і це була найпопулярніша відповідь у цій групі. Відповіді інших групи за рівнем освіти були зближені до себе і структура їхніх відповідей не відрізнялась суттєво від середньої для усієї країни.

Розпад СРСР був формально тією подією, від якої розпочалась сучасна історія незалежної України. Попередні дослідження (наприклад Фоміна та інші, 2013 р.) показали, що цю подію оцінюють неоднозначно, хоча б з огляду на те, що у свідомості пересічного українця вона почала глибоку економічну кризу, яка торкнулась

практично кожної родини[12]. У нашому дослідженні ми просили респондентів вказати, чим конкретно для них був розпад СРСР. Серед пропонованих відповідей були як нейтральні, так і твердження, які вказували на позитивне чи негативне ставлення респондентів до цієї події.

Питання не було складними для респондентів, і майже кожен висловив свою думку, а відповіді «важко сказати» становили тільки 6%. Інша річ, що половина респондентів вказала лише одну відповідь, хоча могли вибрати дві.

Графік 25. Чим був розпад СРСР?

Увага: відсотки не складаються до 100%, оскільки можна було вибрати до 2 відповідей.

Респонденти найчастіше вибирали нейтральну характеристику розпаду СРСР, тобто визначили його як процес, що дав поштовх для створення нових, незалежних держав, серед яких теж України. Вже на другому місці, з точки зору частоти вибору відповідей, з'являється «знищення держави, яка добре функціонувала», тобто несхвальна оцінка того, що тоді сталось. Іншою «ностальгічною» думкою була та, яка стосується дискурсу з радянських часів, тобто «падіння держави, яка була противагою для панування США у світі», а другою думкою, яка позитивно оцінює розпад СРСР, був опис його як «визволення України з-під російської окупації». Тим не менше, факт, що тільки кожен шостий вибрав цю оцінку, не дозволяє нам зробити висновок, що сучасне українське суспільство бачить СРСР лише як російську, чужу державу(адже 28% вибрало другу відповідь, що зображена на графіку).

Ностальгія за СРСР та позитивна оцінка його розпаду відрізняються по регіонах. На мапі нижче ми показуємо частоту вибору двох думок: «ностальгічної»

[12] Дані про економічну ситуацію України у перших роках трансформації можна знайти між іншим у рапортах Наукового фонду CASE (Coupe & Vakhitova, 2013, ss. 17–20).

і такої, яка свідчить про позитивне ставлення до розпаду СРСР. Варто підкреслити, що «ностальгічна» відповідь має більші відмінності в регіональному розрізі, ніж позитивна оцінка розпаду СРСР.

Мапа 6. Думки про розпад СРСР – регіональні відмінності.

У цьому дослідженні можна було вказати дві (зі шести запропонованих) оцінок розпаду СРСР і з цієї перспективи ще чіткіше видно, що регіональні розбіжності України будуть виразніше помітні у думках, які свідчать про ностальгію за СРСР, аніж у думках тих, які позитивно оцінюють його розпад. І так, 37% респондентів вибрало щонайменше один із згаданих описів, які вказують на ностальгію, а 30% – щонайменше один із описів, який вказує на позитивне ставлення до розпаду СРСР (у цих відсотках включено теж 15% осіб, які вибрали один опис із «ностальгічних» і один «прихильний» до розпаду СРСР). Відсотки «позитивних виборів» становили приблизно 30% у всіх регіонах[13], а відсотки «ностальгічних відповідей» варіювали від 12% у західному регіоні до 69% у південному[14].

Ностальгія за СРСР відрізняється між поколіннями, що доволі природньо. Наймолодші респонденти не мають за чим тужити, бо з власного досвіду не пам'ятають Радянського Союзу. Серед найстарших респондентів, 53% вважає, що 1991 рік – це знищення держави, яка добре функціонувала. У наймолодшій групі, тобто народжених вже після розпаду СРСР, таку думку підтримує кожна шоста особа (16%). Вік не відігравав істотного значення у групі тих, хто позитивно оцінив розпад СРСР.

[13] Ета-квадрат, сила зв'язку між змінними складає 0,004
[14] Ета-квадрат, сила зв'язку між змінними складає 0,14

Поляки про історію XX століття

Поляки теж оцінювали різні події з історії XX ст. Оцінку цих явищ і процесів з перспективи їхнього впливу на подальшу долю Польщі та її жителів показує графік, представлений нижче. Так само, як і у випадку презентації результатів дослідження в Україні, тут не враховано відповіді «не чув про це» і «важко сказати», тому відсотки не складаються до 100%. Довжина стовпчика показує, наскільки вказана подія відома у суспільстві.

Графік 26. Оцінка фактів, явищ та подій з історії Польщі XX ст.

Аналізуючи розподіл оцінок тих подій і явищ, варто спочатку звернути увагу на ті із них, щодо яких існує суспільний консенсус. Отже, поляки однозначно позитивно оцінюють такі процеси: підпілля періоду II світової війни, варшавське повстання 1944 р., післявоєнну діяльність Католицької церкви і діяльність «Солідарності». Усі ці події та явища асоціюються із боротьбою (у випадку Католицької церкви йдеться скоріше про «органічну» щодо форми), яка у довшій часовій перспективі закінчилась перемогою польського народу. Це підтверджує тезу, що польський канон новітньої історії має однозначно героїчно-мартирологічний характер. У Польщі існує загальна згода щодо негативної оцінки тільки у випадку діяльності ОУН іУПА на східних землях II РечіПосполитої у 1941-1945 роках[15]. При цьому, діяльність цієї організації – одне з найменш відо-

[15] Тут також, використано нейтральну фразу щодо подій з 1943-1944 рр., щоб не підказувати оцінку респондентам.

мих для поляків історичних явищ, разом з тими, які датуються передвоєнним періодом. Серед подій післявоєнних, то найменше поляки знають про Операцію «Вісла» з 1947 р.

Ці результати показують, що поляки мають більш «узгоджену» та «загальноприйняту» спільну «розповідь» про новітню історію своєї країни. Принагідно, варто підкреслити, що до цієї розповіді належить теж Варшавське повстання 1944 р., якого вплив на подальшу долю країни позитивно оцінили понад дві третини поляків. Це означає, що диспут, який ведеться у певних середовищах про доцільність цього повстання радше не доходить до загальної свідомості поляків. До явищ, які неоднозначно оцінюють (майже з однаковими відсотками позитивних і негативних оцінок) можна зарахувати практично усі події, які відбулись перед II світовою війною і про які ми питали в анкеті, а також відмова Польщі від пропозиції III Рейху про утримання миру перед вибухом II світової війни, зміни національного складу польської держави після війни, згадана операція «Вісла» і суспільно-економічні реформи періоду ПНР.

У дослідженні ми хотіли перевірити, як респонденти ставляться до альтернативного розвитку подій з 1939 р., про що останнім часом ведеться багато дискусій в історичній публіцистиці. Згідно з тими ідеями, Польща не була б жертвою нападу III Рейху, а лише її сателітом, і, певно, мала б менше людських втрат під час усієї війни. Виявилось, що думки на цю тему доволі рівно поділені. Наскільки нам відомо, це питання ніколи не ставилось в попередніх дослідженнях, тим не менше, нам здається, що, враховуючи офіційний наратив, який панував у ПНР, а також донедавна у III Речі Посполитій, ще десять років тому число респондентів, які б оцінили таке рішення влади II Речі Посполитої негативно було б значно менше. Як виявилось, польська громадська думка не має спільного бачення питання, чи добре, чи погано те, що Польщі після II світової війни стала майже повністю моноетнічною державою.

Думки поляків про деякі вказані явища та процеси варіюють у залежності від регіону проживання, віку та (інколи) рівня освіти. Ми зосередимось тут на згаданих вище явищах та подіях, оцінка яких не була однозначно позитивна чи однозначно негативна (хоча ми зробимо виняток для Варшавського повстання 1944 р.). Крім повстання, ми звернемо увагу на оцінки діяльності ендеків (Партії національних демократів) у міжвоєнний період, операції «Вісла» та економічним і суспільним реформам часів ПНР.

Діяльність ендеків була, перш за все, мало відома: сумарний відсоток відповідей «не чув про це» і «важко сказати» складає 43%. Однак оцінки, якщо вже були подані, то мали відмінності в залежності від місця проживання респондентів. Чітко вирізняється Конгресувка, у якій діяльність ендеків позитивно оцінювали у два рази частіше, ніж негативно (22% і 11%, відповідно), та колишні прусські території, у яких негативні оцінки (18%) переважали позитивні (12%). Ці остатні результати можна назвати вражаючими, якщо взяти до уваги те, що на цих польських землях у період від початку XX ст. до 1939 р. ендеки домінували на політичній сцені. Цікаво виглядає теж залежність оцінок, які

ми обговорюємо, від вікової категорії: у найстаршої групи двоє з десяти респондентів (22%) вважали передвоєнних ендеків позитивною силою, а 14% – негативною. Серед наймолодших респондентів позитивно оцінило 10% респондентів, а негативно – 14%. Наймолодша вікова група була єдиною, у якої негативні оцінки були частішими, ніж позитивні. Варто теж зазначити, що 56% наймолодших поляків не знало нічого про діяльність ендеків у міжвоєнний період (серед найстарших відсоток тих, які зізналися, що не знають, становив 34%). Отже, важко однозначно сказати, чи більш критичний підхід до ендеків у цього покоління є наслідком впливу підручникового наративу (її вже не оцінюють так негативно, як у часи ПНР, але значно гірше, ніж Санацію, яку переважно представлено у позитивному світлі), чи рівня історичних знань, який проявляється у відповідях не тільки на це питання.

Оцінка варшавського повстання залежить, перш за все, від рівня освіти респондента та регіону його проживання. Зокрема, виділялися західні та північні терени, де Варшавське повстання набрало аж 15% негативних оцінок (у решті регіонів цей відсоток не перевищував 8%) і тільки 57% респондентів визнало позитивним вплив Варшавського повстання на долю Польщі (у решті регіонів цей відсоток перевищив 70%). Якщо говорити про диференціацію думок про повстання з огляду на рівень освіти, то її помітно лише у відсотках негативних оцінок: чим вищий рівень освіти, тим частіше вказували на негативний вплив повстання на дальшу долю країни та її жителів. Серед осіб з базовою середньою освітою відсоток негативних оцінок становив 5%, з базовою професійною – 6%, із повною середньою – 11%, а з вищою – 15%. Частота позитивних оцінок була подібною у всіх освітніх групах.

Диференціація в оцінках Операції «Вісла» з 1947 року дещо нагадує ставлення поляків до ендеції: у Конгресувці бачимо значну перевагу позитивних оцінок (26%) над негативними (8%), а на давніх прусських теренах навпаки – 29% негативних оцінок і 18% позитивних. Цікавим є факт, що у західній та північній частині Польщі відповіді дещо відрізнялися від середнього по країні: аж 27% жителів позитивно оцінили вплив цієї операції на подальшу долю Польщі та її жителів, а 22% – негативно. З одного боку, там проживає багато нащадків переселених осіб у рамках операції «Вісла», а з другого – також більше репатріантів з давніх теренів «Східних Кресів», серед яких теж, імовірно, частіше можна помітити негативні стереотипи про українців, пов'язані із злочинами ОУН і УПА на Волині.

Економічні та суспільні реформи періоду ПНР отримали майже стільки ж позитивних оцінок, що і негативних, однак їхня залежність від віку та освіти виявилась незначною. Слабо виражена теж залежність від регіону, виділявся лише один регіон, жителі якого часто оцінювали історичні події інакше, ніж решта країни. Мова тут про давні прусські терени. Це був єдиний регіон, у якому згадані реформи з часів ПНР майже у два рази більше респондентів оцінили негативно, ніж позитивно (37%

негативних оцінок і 19% позитивних). У решті регіонів відсоток позитивних оцінок ледь перевищував негативні.

Окрім згаданого тут списку явищ, подій та процесів, які респонденти мали оцінити, ми включили в анкету ще три питання, про оцінку явищ минулого, які важливі з точки зору політики пам'яті і сьогоднішніх поділів на польській політичній сцені. Це були питання про Волинську трагедію, боротьбу «проклятих солдатів» та про те, чим на думку респондентів був Круглий стіл з 1989 року.

Питання про те, чи Волинська трагедія була геноцидом, ми поставили з огляду на те, що у липні 2016 року так однозначно її кваліфікували постанова Сейму і Сенату. Виявилось, що мало хто не згоден з позицією поданою у цій постанові (7%), три четверті респондентів згідні, але одночасно кожен п'ятий не може визначитись (відповідь «важко сказати»). У відповідях поляків не було помітно розбіжностей за регіонами, але були виразні відмінності між віковими групами: чим молодші респонденти, тим з меншою охотою вони давали категоричні відповіді (такі, як «рішуче так») і частіше ухилялись від відповіді.

Графік 27. Чи Волинська трагедія 1943-44 рр. була геноцидом?

Як уже згадувалось, питання про боротьбу «проклятих солдат» зустрічалося в анкеті двічі. По-перше, ми просили респондентів оцінити, чи вона була виключно боротьбою за незалежність, чи, може, також були злочини проти цивільного населення. В іншому місці ми питали про оцінку діяльності антикомуністичних партизанів після війни (а «проклятих солдат» теж можна сюди зачислити). Розподіл відповідей на перше питання показано у графіку, який розміщений нижче. Відповіді на друге ми уже отримали разом з оцінками впливу різних явищ, подій та процесів на подальшу долю Польщі та її жителів.

Графік 28. Чим для вас була боротьба «проклятих солдат»?

Підсумовуючи дані з цього графіку, можна підкреслити, що три четверті респондентів оцінили «проклятих солдат» як борців за незалежність Польщі, втім 36% вказали, що була це виключно боротьба за незалежність. З іншого боку, 47% помітили в їхній діяльності злочини проти цивільного населення, при тому тільки 8% вважає, що там взагалі не було боротьби за незалежність, а «прокляті солдати» були звичайними злочинцями. У дослідженні не виявлено жодних значних відмінностей в залежності від віку, регіону чи рівня освіти.

Варто тільки підкреслити, що, коли респондентів питали про діяльність антикомуністичних партизанів у післявоєнний період, то майже половина з них (47%) оцінили їх позитивно, і тільки кожен десятий – негативно. Лише молодші поляки (народжені після 1990 р.) відносно рідше, ніж інші, називали вплив післявоєнних партизанів позитивним (40%), але це виникало, в основному, з незнання (29% молодих не чули про антикомуністичних партизанів у післявоєнний період), ніж з негативної оцінки. Порівняння відповідей на ці два запитання стосовно боротьби з польською владою і радянськими структурами у Польщі відразу після II світової війни дозволяє зробити висновок, що термін «прокляті солдати» має для частини громадської думки негативне значення. Тим не менше, отримані результати не дають підстав, щоби з'ясувати джерела такого стану речей.

Як відомо, одним з джерел польської трансформації було порозуміння Круглого столу з 1989 р. Цю подію сьогодні по-різному оцінюють різні політичні сили, тому в анкеті про оцінку важливих подій з минулого ми не могли не включити питання про Круглий стіл. Респонденти могли вибрати дві з пропонованих шести відповідей. Найчастіше вони вибирали позитивну оцінку тієї події, описуючи Круглий стіл як «порозуміння, яке дало можливість залагодити політичну кризу та дозволило дальший розвиток країни» або «початок процесу зближення Польщі до західної демократії».

Графік 29. Чим був Круглий Стіл з 1989 р.?

У поданому наборі характеристик Круглого столу варто звернути увагу на дві з них, які віддзеркалюють відмінні позиції стосовно цієї події: «початок процесу зближення Польщі до західної демократії» вказує на позитивне ставлення до тодішнього порозуміння. З іншого боку, «відречення від ідеалів "Солідарності"» є радше негативною оцінкою того, що тоді сталось.

Виявляється, що частота вибору двох цитованих характеристик залежить від регіону (див. Мапа 7). Результати щодо другої із них залежать також від вікової категорії: серед найстарших щонайменше кожен п'ятий (19%) вважає Круглий стіл зрадою ідеалів «Солідарності», а серед наймолодших таку думку висловили тільки 11%. Рівень освіти не мав впливу на розбіжності в оцінках Круглого столу.

Мапа 7. Регіональні відмінності вибраних думок про Круглий стіл 1989 р.

Виявилось, що на колишній прусській території відповіді на питання стосовно постатей з усієї історії та подій і явищ з XX ст. у Польщі найближчі до підручникового історичного

наративу та публічного дискурсу на тему трансформації від 1989 р. Ідеться, між іншим, про радше негативну оцінку діяльності ендеції у II Речі Посполитій, вищий рівень оцінки заслуг Ірени Сендлерової та Леха Валенси та результати, які видно на мапі вище, які показують, що жителі цього регіону значно краще оцінюють наслідки Круглого столу, ніж жителі інших регіонів Польщі. Крім того, рівень знань про історичні постаті та події з історії Польщі у цьому регіоні виявився найвищим (тоді, коли у Галіції – найнижчий). Варто теж порівняти ці результати зі згаданою вже перевагою у цьому регіоні громадянського виміру національної ідентичності і вказати на їхню взаємопов'язаність. Враховуючи усі ці результати, давні прусські території виглядають як частина Польщі, яка «найглибше занурена» у національну історію, але одночасно у найбільшій мірі схильні застосовувати до її оцінки універсальні критерії (дистанція до етнічного націоналізму, повага до Праведників народів світу, позитивне ставлення до модернізації сучасної Польщі). Джерел таких оцінок варто шукати в історії цього регіону, яка сягає ще часів перед поділами Польщі, але так само і часів самих поділів. Тим не менше, цю спробу залишимо для інших досліджень, з огляду на обмеження в розмірі тексту.

Поляки і українці про декомунізацію

Декомунізація, тобто усунення з публічного простору символів, пов'язаних із комуністичною та радянською системою, яку здійснюють адміністративні установи, і яка, у певному сенсі, є оцінкою минулого, що її виражає держава .

У Польщі процес зміни назв вулиць та усунення пам'ятників тривав практично від початку трансформації і його проводили органи місцевого самоврядування. В Україні декомунізація проходила також спонтанно, в результаті чого символи та радянські пам'ятники усунули здебільшого в західній частині країни. Масове та спонтанне усування пам'ятників Леніна у всій країні, з часом назване «ленінопадом», відбулось тільки у період подій 2013/14 року. Хоч від розпаду СРСР минуло більше, ніж чверть століття, «декомунізаційні» закони в Україні прийнято лише 9 квітня 2015 р. Тим не менше, вони включають комплексні рішення, націлені на повне знищення слідів правління комуністичної влади зі символічного простору. Це відносно нове рішення, тому не дивно, що воно і далі викликає емоції у всій країні.

А тим часом у Польщі з приходом до влади правих сил розпочалася друга хвиля декомунізації, цього разу «зверху» і зі збереженням контролю воєвод та ІНП над цим процесом. Цей останній аспект закону з 2016 року не відрізняється від механізму, який використовується у вже згаданому українському законі.

В Україні понад половина респондентів вважає, що декомунізація непотрібна. У Польщі, натомість, думки розділились майже симетрично: 38% вважає, що декомунізація непотрібна, а 40% – що потрібна. Привертає увагу той факт, що у Польщі майже кожен четвертий (22%) не має думки на з цього приводу, а в Україні ті, хто

не визначився, становлять лише 8%. Ці дані підтверджують спостереження на основі повідомлень у ЗМІ обох країн: в Україні «запізніла» декомунізація стала у 2014 р. «гарячою» темою у публічних дебатах, а у Польщі «повернення» до неї після понад двадцяти років не спричинило великого зацікавлення.

Графік 30. Думки про потребу декомунізації у Польщі та Україні

З показаних вище результатів можна зробити висновок, що Україна дуже поділена регіонально, і ці поділи проявляються також у ставленні до декомунізації. Її підтримують перш за все жителі західного (70% вважає її потрібною, 24% – за непотрібну) і центрального регіонів (44% – так, а 46% – ні). На Сході значна більшість жителів (64%) проти декомунізації, хоча кожен четвертий (26%) її підтримує. Найсильніший спротив видно у жителів Півдня країни, де аж 79% вважає її непотрібною, і тільки 15% – потрібною. Крім того, потребу декомунізації частіше помічають молодші, ніж старші респонденти, позитивне ставлення до цього явища часто мають особи з вищою освітою, а решта освітніх категорій вважає на загал такі дії за непотрібні.

У Польщі прихильники декомунізації переважають над противниками у двох регіонах: Конгресувці та на західних і північних територіях. В інших регіонах жителі вважають, що вона непотрібна. Цікаво виглядають розбіжності у думках з огляду на вікові категорії. На відміну від України, саме молоді поляки трохи частіше висловлюються проти декомунізації, ніж її підтримують (35% – так, 32% – ні), і це єдина вікова категорія, у якій переважають противники. Крім того, відсоток прихильників декомунізації у Польщі росте разом із рівнем освіти: серед осіб з вищою освітою він становить 44%, а у групі осіб із базовою середньою тільки 32% вважають, що декомунізація потрібна.

Прихильників декомунізації запитали також про те, хто повинен проявити ініціативу у цій справі, тобто хто повинен приймати рішення про зміну назв вулиць і населених пунктів, усунення пам'ятників тощо. Поляки, на загал, були схильні віддати цю ініціативу в руки Інституту національної пам'яті (27%) та державній владі, тобто Сеймові

(22%). Українці переважно вказували на Верховну Раду (29%), тобто державну установу, яка фактично прийняла рішення про проведення декомунізації, але на другому місці за кількістю голосів опинились самі жителі. Першість ІНП перед парламентом у Польщі, а в Україні –навпаки, виникає з реального переліку повноважень цих установ в обох країнах: у Польщі завдяки повноваженням, якими ІПН наділений згідно закону, а також унаслідок великого бюджету (значно більшого, ніж в аналогічної установи в Україні), що, найвірогідніше, громадська думка помічає. Різниця у відсотках тих, хто підтримує ідею, що мешканці повинні мати голос у справі декомунізації, може виникати, з того, що в Україні вона впливає на зміну назв цілих місцевостей (у тому числі великих адміністративних одиниць), а не тільки вулиць чи площ, як у Польщі. Таким чином, декомунізація безпосередньо торкається значно більшої кількості осіб.

Графік 31. Хто повинен мати ініціативу у справах декомунізації?

Цікаво, що в обох країнах особи, які твердо переконані в потребі декомунізації (тобто ті, які відповіли, що вона «однозначно потрібна») найчастіше вибирали парламент як установу, відповідальну за цей процес, адже саме вона в останні роки прийняла рішення про його проведення і проголосувала за відповідні закони. Особи, які були не так впевнені, але все-таки бачать потребу декомунізації, частіше були схильні віддати ініціативу громадянам, тобто місцевим жителям, локальній владі, чи середовищам експертів. Складається враження, ніби рішучі прихильники декомунізації не довіряють співгромадянам, тому хотіли б, щоб цю справу провадила центральна влада.

Як сьогодні розмовляти про минуле – суспільне сприйняття політики пам'яті

Впродовж кількох останніх років питання, що пов'язані з історією, почали частіше з'являтись як у публічному дискурсі, так і в діяльності політичних інституцій. Прикладом цього можуть бути згадані вже у попередньому розділі польські та українські «декомунізаційні» закони. Окрім них, обидва парламенти приймали теж закони, у яких подавали своє бачення подій з минулого. Різні середовища пізніше критикували ці закони, але були теж ті, хто їх підтримував. У це дослідження ми включили кілька питань, що мали на меті з'ясувати, яким є ставлення громадян обох країн до такого виду діяльності політичних інституцій.

Презентацію цієї частини дослідження почнемо від основного питання, тобто про ставлення до самого факту інтерпретації державою подій з минулого в указах президента чи в законах і постановах парламенту. В останніх роках було доволі багато таких документів, які вийшли від законодавчої гілки в обох державах. В Україні до найважливіших належать закони, які прийняла Верховна Рада 9 квітня 2015 року: «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років», який усунув з офіційного обігу термін «Велика вітчизняна війна» (який відносився до боротьби СРСР проти III Рейху у 1941-45 рр. і що надалі використовується у Росії), а також закон «Про правовий статус та вшанування пам›яті борців за незалежність України у XX столітті». Власне, другий закон викликав зацікавлення в Польщі, оскільки серед організацій, оцінка діяльності яких захищена правом, вказано ОУН і УПА.

Серед правових актів, які стосуються історії, варто згадати про закон з 2006 р., який кваліфікує Голодомор як геноцид українського народу, а також вирок суду у Києві у цій самій справі з січня 2010 року. Унаслідок цього, оцінки голоду у селах у СРСР з 1932-33 рр. регулюються тепер державним законодавством. Натомість у Польщі у липні 2016 р. Сейм і Сенат прийняли постанову, у якій Волинську трагедію визнано геноцидом, а у січні 2018 р. парламент прийняв поправки до закону про ІНП, згідно з якими каратимуться вислови, які покладають відповідальність на польське суспільство за злочини проти євреїв у період II світової війни та висловлювання, що заперечують злочини «українських націоналістів» вчинених проти громадян II Речі Посполитої у період 1925-1950 рр. Хоча першу частину положень Сейм і Сенат відмінив при прийнятті наступних поправок у червні 2018 р., та все ж згадані неточні і сурові положення щодо ОУН і УПА залишили без змін. Варто додати, що це єдине із усіх вказаних раніше положень, прийнятих в Україні та Польщі, яке не тільки встановлює законодавчий захист для певних інтерпретацій минулого та обмежує свободу дискусії, а також встановлює кару у розмірі трьох років позбавлення волі за альтернативні висловлювання.

Питання на цю тему були дещо по-різному сформульовані в обох країнах. З огляду на те, що українські закони прийнято дещо раніше, вони були «менше на слуху», ніж польські аналоги[16], тому в Україні питання мало більш загальний характер. І воно звучало так: «Як Ви вважаєте, чи може держава приймати рішення, які стосуються оцінки минулого?». Натомість у Польщі це питання було більш конкретним: «Чи Сейм і Сенат повинен у законодавчих актах встановлювати нормативні інтерпретації історичних подій з періоду ІІ світової війни та комуністичних часів?»

В обох країнах учасники опитування зі схожою частотою декларували незгоду з інтерпретацією минулого з боку держави: у Польщі 45% респондентів вважає, що Сейм і Сенат не повинні так діяти, а в Україні 49% думає, що держава не має права безпосередньо оцінювати минуле. Ці дані подано у графіку. Варто підкреслити, що думки українців більш категоричні: вони частіше відповідали «однозначно так» або «однозначно ні» і значно рідше, ніж поляки, ухилялись від відповіді, вибираючи варіант «важко сказати». Помітно, що в обох країнах це питання розділяє громадську думку. **Можливо, з огляду на те, що від часу зміни влади у 2014 році українська держава та суспільство переживають глибшу трансформацію, ніж їхні польські сусіди під новою владою від 2015 р., то група осіб, які в Україні не визначились у цьому питанні, є меншою.**

Графік 32. Ставлення поляків та українців до впровадження нормативної інтерпретації минулого органами державної влади

Відсутність згоди щодо інтерпретації минулого органами влади може бути пов'язаною із довірою громадян до держави або відсутністю підтримки для політики пам'яті, яку веде держава. Цю гіпотезу може підтверджувати сильна кореляція між підтримкою декомунізації та визнанням за державою права до інтерпретації минулого. Цілком слуш-

[16] Дослідження проводилось власне у період перших поправок закону про ІНП у Польщі.

но, бо все ж «декомунізаційні» закони є формою впровадження державою оцінки певного фрагменту історії країни. В Україні згадана кореляція була навіть сильнішою, ніж у Польщі[17].

У Польщі спротив проти інтерпретації минулого державою не має істотних регіональних чи вікових розбіжностей, але збільшується з рівнем освіти – серед осіб з вищою освітою більше, ніж половина (53%), вважає, що Сейм і Сенат не можуть встановлювати нормативних інтерпретацій минулого. Найрідше висловлювали спротив респонденти із базовою середньою освітою (37%), однак у жодній освітній групі прихильники такої форми ведення політики пам'яті не мали переваги над її противниками.

По-іншому ситуація виглядає в Україні. Регіональні відмінності у поглядах на цю тему є виразнішими, ніж усі інші, і нагадують розбіжності в ставленні до декомунізації: єдиним регіоном, у якому жителі частіше визнають, ніж заперечують, право за державою до інтерпретації минулого, є західній регіон. Різниця у частоті висловлювання обох поглядів там дуже значна – прихильників правової оцінки історії вдвічі більше, ніж противників. У східному регіоні навпаки – противників державної політики інтерпретації минулого вдвічі більше, ніж прихильників. На цьому тлі сильно відрізняється південний регіон, у якому аж 82% респондентів не погоджуються з тим, щоб органи влади мали право оцінювати минуле. Якщо розподіл відповідей на це питання вважати тестом довіри до державної політики пам'яті, то виходить, що у цьому питанні українська влада може розраховувати тільки на північно-західну частину країни.

Мапа 8. Розподіл думок про інтерпретацію минулого державними органами України

[17] З огляду на порядковий характер шкал, що вимірювали підтримку декомунізації і ставлення респондентів до інтерпретації владою минулого, був застосований коефіцієнт кореляції Спірмена, значення, якого в Україні становило 0,43, а у Польщі – 0,39.

«Незручні факти» у публічному дискурсі

Можна ризикнути стверджуючи, що у менш чи більш віддаленій історії усіх держав і суспільств були такі події чи ситуації, нагадування про які ставить теперішніх представників цих соціальних груп у незручну ситуацію, спричиняючи збентеження чи сором. У нашому дослідженні ми намагалися торкнутись таких справ і дізнатися, чи жителі обох країн є прихильниками відкритого «визнання» таких незручних для своєї країни і народу ситуацій, чи навпаки – вважають, що відкрите обговорення цих фактів з минулого не принесе нічого доброго.

Польських та українських респондентів попросили висловити свою думку стосовно низки тверджень, які описують можливі інтерпретації «незручних фактів» з власної історії:

A. В історії України/Польщі траплялися як ситуації, коли українці/поляки поводилися героїчно, так і такі, коли поведінка частини із них заслуговувала на осуд. Сьогодні потрібно відверто говорити як про одне, так і про друге, щоб зробити висновки з історії
B. Якщо в історії України/Польщі і траплялися ситуації, коли поведінка частини українців/поляків заслуговувала на осуд, не варто сьогодні про це публічно згадувати, адже це послабляє українську/польську державу. .

З думкою А (говорити відкрито про всі факти) погодилися 63% опитаних українців і 55% опитаних поляків. Думку В (замовчування «незручних фактів») вибрало 18% респондентів з України і 24% – з Польщі. На розподіл відповідей у незначній мірі впливають змінні, які ми враховували до цього часу, тобто регіон проживання, приналежність до певного покоління чи рівень освіти. В Україні жителі Сходу і Півдня трохи частіше, ніж інші, виступали за відкритість у питаннях, пов'язаних з історією, але відмінності між регіонами не такі виразні, як це було у випадку деяких інших питань.

Звичайно, можна запитати, про які «незручні факти» думали представники обох народів, коли декларували їхнє відкрите обговорення чи замовчування. На жаль, цього ми не знаємо – важко було б це дослідити в рамках кількісного дослідження. В обох випадках ми зауважили зв'язок між рівнем знань про минуле і питаннями, які ми зараз обговорюємо: особи, які краще знали історію, частіше вибирати думку В, згідно з якою не варто виставляти на показ незручні факти з історії Польщі та України[18].

Особи, які краще поінформовані, імовірно, знають про різні «незручні факти» з історії свого народу і мають уявлення, у чому можна «зізнатись» або про що не слід говорити, і відтак, вони частіше вибирали стратегію замовчування.

[18] Ми досліджували рівень знань досить побіжно і опосередковано, тобто цікавилися оцінками щодо подій та діячів із минулого, згаданих в анкеті. Особи, які на питання про постаті і події відповідали «не знаю», «не чув про це», отримали пункти на шкалі незнання. Чим менша кількість тих пунктів, тим більше знання (і менше незнання).

В Україні погляди на тему того, оприлюднювати чи ні «незручні факти», теж були пов'язані з оцінками декомунізації і права державних органів на інтерпретацію минулого. Як прихильники декомунізації, так і особи, які визнають за державою право оцінювати історію, частіше вибирали відповідь B («промовчати»). У Польщі не виявлено таких залежностей.

Виявилось також, що в Україні кількість прихильників думки B росте з роком народження (тобто молодші особи трохи частіше, ніж старші, вибирають цей варіант відповіді), у Польщі існує радше слабка залежність в протилежному напрямку.

Можливо, ті відмінності, які ми виявили у поглядах поляків і українців на те, чи варто відкрито зізнаватися у «історичних провинах», є наслідком рівня знань як про минуле, так і про сучасні дискусії у зовнішньому світі. Імовірно, що поляки краще поінформовані і про звинувачення щодо Польщі і поляків, і про згадані провини. Українці на загал менше цікавляться громадською думкою закордоном, що показують різні дослідження (наприклад Фоміна та ін., 2013), і тому вони не добре орієнтуються у тому, які претензії до них мають їхні сусіди.

Так виглядає, що у Польщі існує вищий рівень підтримки використання політики пам'яті як інструменту в міжнародній дискусії, а українці не помічають її політичного значення і, на загал, менше, ніж поляки, цікавляться міжнародною політикою.

Польсько-українські списки кривд

Незалежно від описаних вище відмінностей у думках поляків та українців про ставлення до «незручних фактів» з історії, обидва народи у значній мірі згідні у тому, що про такі факти треба говорити відкрито. У дослідженні ми запитали про конкретні випадки, тобто про провини поляків та українців відносно один одного. У таких чутливих і складних темах дуже важливим є те, як були сформульовані питання, тому тут ми даємо пряму цитату. Черговість питань така, як в анкеті для українців, в анкеті для поляків ми питали спочатку про провини українців, а потім про провини поляків.

A. Чи були в історії стосунків між Україною та Польщею у 20 ст. такі події, у зв'язку з якими поляки мають відчувати себе винними перед українцями?
B. Чи були в історії стосунків між Україною та Польщею у 20 ст. такі події, у зв'язку з якими українці мають відчувати себе винними перед поляками?

На обидва питання можна було відповісти тільки «так», «ні» або «не знаю». Якщо хтось відповів ствердно, то його просили вказати, про які події йдеться.

Розподіл відповідей на обидва питання показано на графіку, який розміщено нижче. Перш за все, привертає увагу те, що половина українців не могла (або не хотіла) висловитись у цій справі. Відсоток поляків, які дали відповідь «важко сказати» був теж дуже високим. Крім того, поляки є впевненішими у власній позиції, ніж українці. Більше половини з них вважає, що вони не мають у чому докоряти собі, якщо йдеться про

відносини з українцями, і тільки 8% зазначає, що були події, через які поляки могли б почуватись винними. Ці результати показують, що за останні роки серед польської політичної еліти та у польській громадській думці велику перевагу здобуло переконання, що злочини ОУН і УПА стосовно поляків у 1943-44 рр. мали такий винятковий характер щодо кількості жертв та жорстокості, що тим злом, яке було заподіяне українцям у I і II Речі Посполитій, можна знехтувати. Це теж пов'язане із великою популярністю образу «Східних кресів» як території, де під польським пануванням розквітала гармонія міжкультурних відносин, та витіснення таких аспектів, які можна тлумачити як форму колоніального правління.

Графік 33. Думки поляків та українців про взаємні провини і кривди

У Польщі найчастіше провини стосовно українців помічають жителі давніх прусських земель (12%), а в Галіції і Конгресувці, де відбувались події, про які йде мова, свою відповідальність визнає лише 10% і 5% респондентів відповідно. Як бачимо, проживання на території, де розгортаються історичні події, на має багато спільного зі знаннями про ці події чи з бажанням зробити з них висновки. Виявилось також, що рівень освіти не вплинув на відсоток поляків, які не помічають провин своєї національної групи стосовно українців, тобто серед осіб з вищою освітою, як і в інших групах, більше половини вважало, що у XX ст. поляки ніколи не чинили по відношенню до українців у такий спосіб, щоб треба було вибачатись.

Переконання про вину українців перед поляками пов'язане переважно з віком – чим старші респонденти, тим частіше вони вказують, що були ситуації, за які українці повинні почуватись винними: так думає 44% народжених перед 1945 роком і 25% народжених по 1990 р. Відсоток осіб, які відповіли «ні», не залежить від віку – у всіх вікових категоріях таких є близько 28-30%, але існують дуже великі відмінності у групі тих, що не дали відповіді (тобто відповідали «не знаю»). У наймолодшій віковій групі 46% опитаних відповіло «не знаю», а в найстаршій – тільки 28%.

В Україні ситуація досить симетрична. Жителі західного регіону найрідше вказують на провини своєї національної групи відносно поляків (17%), тоді як жителі півдня країни визнають їх найчастіше (29%). Ймовірно, що на Заході діє механізм

витіснення відповідальності за вчинки предків, оскільки саме там відбулись масові злочини проти поляків під час II світової війни. Можливо, захист власного образу як жертви польського панування, а не винуватців злочинів, тут сильний також тому (і це опосередковано виникає із цитованих джерел), що звинувачення про злочини проти поляків висловлюють не місцеві українці, але жителі Півдня.

Якщо говорити про провини поляків перед українцями, то на це найчастіше вказували жителі західного регіону (41%), а найрідше – східного (19%). Залежність від віку була такою самою, як описано вище, тобто особи, які народились перед 1945 р., помічали провини поляків частіше, ніж молодші особи (так стверджували 33% найстарших і 21% наймолодших респондентів).

В обох країнах ми дослідили також зв'язок між уявленнями про провини власної національної групи стосовно сусідів і ставленнями до «незручних фактів» з історії власної країни, про яке ми писали в попередньому розділі.

В Україні на рівні усієї країни можна було помітити слабку залежність, яка, однак, стала виразнішою після врахування регіонального поділу. Виявилось, що залежність згаданих двох думок насправді існує майже виключно у західному регіоні і тільки там є сильною.

У групі жителів цього регіону, які вважають, що не варто признаватись у «історичних провинах», бо це послаблює державу, аж 54% стверджувало, що у XX ст. не було жодних подій, через які українці могли б відчувати провину щодо поляків. Це підтверджує гіпотезу щодо витіснення відповідальності, і одночасно показує зв'язок між ним і способом мислення про державу та її позицію у сучасних міжнародних відносинах. Серед прихильників відкритості в історичному питанні 38% заперечували існування причин для почуття вини стосовно поляків. В інших регіонах України зв'язку між цими поглядами не виявлено.

У Польщі на загальнонаціональному рівні не було залежності між думками про провини власного народу і публічним трактуванням минулого. У Галіції, де, власне, відбувались у минулому польсько-українські конфлікти, ця залежність існувала і була дуже подібна до описаної у західному регіоні України. Це може вказувати на існування подібної залежності, що і з українського боку кордону: чим більше предки були задіяні у боротьбу, тим частіше нащадки відкидають звинувачення проти них, і тим більшим є бажання приховати від світу їхні негідні вчинки. Проте до польських результатів дослідження варто ставитись обережно, оскільки у Польщі дослідженні проводилось на меншій вибірці, ніж в Україні, а число опитаних жителів Галіції становило лише 200 осіб.

На закінчення цього розділу варто придивитись до змін, які відбулись у уявленнях поляків та українців стосовно взаємних провин і кривд за останні п'ять років. У травні 2013 року (тобто перед подіями, які пізніше названо «Євромайданом») Інститут громадських справ провів дослідження у Польщі і в Україні. Дослідження було

проведено на репрезентативній вибірці методом телефонного опитування, тобто за іншою методологією, ніж опитування, яке ми аналізуємо у цьому звіті (Фоміна та інші, 2013). Окрім цього, у 2018 році не проводилось дослідження на окупованих територіях (Крим) і там, де зараз проходить збройний конфлікт. Але все ж варто порівняти ці результати, бо відмінності є дуже показовими, і вони не можуть виникати тільки з різниці у методологіях. Питання про взаємні провини поляків та українців були сформульовані майже так само.

На графіку показано результати, де поєднані між собою відповіді на питання про те, чи українці повинні відчувати провину стосовно поляків і чи поляки повинні відчувати провину щодо українців. Категорія «обидва народи мають провини» включає респондентів, які відповіли ствердно на ці два питання. Категорія «поляки мають провини, а українці – ні» включає тих, хто відповіли «так» на питання про провини поляків і одночасно відповіли «ні» або «не знаю» на питання про вину українців. Аналогічно, категорія «українці мають провини, а поляки – ні» включає тих, хто ствердно відповіли на питання про вину українців щодо поляків, але на питання про провини поляків відповіли «ні» або «не знаю». «Ніхто не має провин» включає осіб, які на одне з питань відповіли «ні», а на друге – «ні» або «не знаю». У зв'язку з цим, категорія «не знаю» включає виключно тих, які послідовно відповіли «не знаю» на обидва питання.

Графік 34. Польсько-українські списки кривд. Порівняння 2013 і 2018 р

У цьому графіку привертає увагу, перш за все, заперечення визнання відповідальності власної національної групи за події, які скривдили іншу групу. У зв'язку з цим, в обох країнах істотно зменшилась частка осіб, які визнають провини обох народів. У Польщі

це падіння дуже суттєве, бо з 50% до 6% (у вісім разів), а в Україні ця група зменшилась на половину. Помітно також значне зростання відсотка відповідей «не знаю», що у цій ситуації варто скоріше тлумачити як уникання відповіді (уникання необхідності прийняти певну позицію, а не реальну відсутність власної думки).

Варто теж підкреслити, що за ті п'ять років, які розділяють ці дослідження, у Польщі значно зросла кількість людей, які переконані у невинності власної групи у поєднанні з провинами іншої групи. Це сталось між 70 і 75 річницею злочину на Волині та у східній Галичині, і пов'язане з домінуючим у польських публічних дебатах і політиці наративом про те, що держава Україна ухилилась відповідальності і не прийняла польської інтерпретації операції ОУН і УПА на Волині як геноциду. Натомість в Україні відсоток тих, хто думає, що поляки мають провини у конфлікті з українцями, у цей період трохи зменшився.

Підсумки

- Опитування проводилось у Польщі та Україні на початку 2018 року на репрезентативних вибірках для дорослих жителів обох країн. Тематикою дослідження була колективну пам'ять та образ минулого обох країн, але питання взаємних відносин та спільної історії не були основною темою опитувань, відтак їх було включено в кінцеву частину анкети так, щоб погляди на ці справи не впливали на відповіді про інші аспекти історії та пам'яті.

- Українці показали більшу зацікавленість минулим, ніж поляки, зокрема, минулим представленим в чотирьох аспектах: історією родини, міста, регіону і країни. В обох країнах найбільшу зацікавленість респонденти задекларували стосовно історії родини (80% поляків і 90% українців). Минуле країни «радше цікавить» 13% поляків і 36% українців. Поляки рідше, ніж українці, декларують зацікавлення всіма чотирма аспектами минулого найправдоподібніше через те, що вважають, що і так добре його знають. Школа, культура, державна політика – все це говорить полякам про минуле. В Україні пам'ять і історія надалі є сферою конкуренції між наративами національним і пострадянським чи навіть постімперським – з цієї причини українці частіше задають собі питання стосовно минулого і шукають про нього інформацію.

- Інтерес до минулого респонденти здебільшого пояснюють екзистенційно – він допомагає зрозуміти, ким є людина, звідки вона походить. Власне, в такий спосіб проявляється стосунок між ідентичністю людини та певними образами

минулого, до яких він чи вона реферує. Поляки частіше за українців у своєму інтересі мають прикладну мотивацію – необхідність краще розуміти ситуацію у соціальній і політичній сферах та протидіяти політичним маніпуляціям, у той час як для українців цікавість до минулого є частиною "портфоліо" освіченої людини та певною культурною нормою, що значною мірою стосується представників усіх поколінь. Щоправда, коли надмірну цікавіть до минулого проявляють представники державної влади, то респонденти радять їм більше зважати на справи сьогодення. В Україні також присутні значні регіональні відмінності – на заході незадоволених інтересом влади країни до справ минулого є значно менше, ніж на сході та півдні.

- Переживання зв'язку з минулим найсильніше проявляється у контексті родини, у той час як його "формалізовані" версії (у музеї, школі, історичній книзі чи на місцях, де сталися якісь важливі події) викликають значно менше емоцій в обох країнах.

- Українці подають більше джерел, ніж поляки, з яких вони дізнаються про минуле, але одне із них – школу – вказали дві третини респондентів (68%). У Польщі не було такого домінуючого джерела, котре б так часто вибирали. Найчастіше у цьому контексті польські учасники дослідження називали продукти чи інституції зі сфери культурного виробництва: документальні та художні фільми, музеї. Українці, порівняно з поляками, декларували меншу довіру до джерел, якими вони користувались, і, можливо, саме тому вказали їх більше. Поляки називали в середньому 3,2 джерела свого історичного знання, а українці – 4,1.

- Поляки рідше, ніж українці, мають враження, що важливі історичні події торкнулись безпосередньо їх чи їхніх родин. Такі відповіді дали 57% українців і 29% поляків. Складається враження, що поляки відчувають більшу часову дистанцію до «великої історії», оскільки найближчою до них сучасною подією, яку поляки згадували у цьому контексті, був військовий стан, а українці назвали Євромайдан і війну в Донецькій і Луганській областях, тобто події з 2013/2014 рр. і фактичного сьогодення. Може скластись враження, що у загальному сприйнятті «історичні події» відбуваються тоді, коли з ними пов'язані загибель людей в ім'я захисту свободи, суверенності чи виживання національної спільноти.

- Польща має відносно однорідний канон святкувань, у той час як в Україні присутні свого роду паралельні комеморативні лінії: одна з них будується навколо свят, які були введені та зафіксовані у річному календарі в радянський період,

інша – значною мірою альтернативна – постала уже в незалежній Україні. Деякі "нові" свята мають на меті замістити "старі," наприклад, День пам'яті та примирення мав би стати заміною Дню Перемоги, а День захисника України – Дню захисника вітчизни. Щоправда, обидва канони радше співіснують, аніж витісняють одне одного, до того ж, існують певні регіональні відмінності у святкуванні "нових" та "старих" свят

- Зацікавлення минулим – це також індивідуальні вчинки чи переживання, які проявляються, у тому числі, у відвідуванні місць, важливих для національної історії. Впродовж 12 місяців перед дослідженням такі місця відвідало 12% поляків і 22% українців. На загал, громадяни обох країн у контексті цього питання вказували на візити до тих локацій, які є частиною туристичних маршрутів або ті, які активно рекламують у ЗМІ. Українські респонденти також називають місця, пов'язані із недавніми подіями: Майданом та війною на Донеччині та Луганщині.

- На основі оцінок історичних постатей, які зробили респонденти, можна зробити низку висновків. Українці мають більш узгоджений канон постатей, яких вважають позитивними, з давнішої історії своєї країни, натомість, якщо йдеться про XX ст., то тут існує більше суперечностей. Крім того, українське суспільство регіонально більш виразно поділене на основі визнання «героїв» та «антигероїв». У Польщі існує канон, який включає усю історію і не має істотних суспільних поділів стосовно тих осіб, які до нього належать. Польське бачення історії не має виразних розбіжностей ні за регіонами, ні за віковим критерієм, або за рівнем освіти.

- Існують помітні відмінності у рівні знань про власну історію серед поляків і українців. Поляки краще знали як постаті, так і явища чи події, про які ми питали у анкеті.

- В обох країнах майже однаково часто не погоджувались з тим, щоб державні установи приймали рішення щодо трактування історії: в Польщі 45% респондентів визнало, що Сейм і Сенат не повинні цього робити, а в Україні подібні погляди декларувало 49% опитаних. Тим часом, у двох випадках, коли йшлось про державну інтерпретацію минулого – оцінки Голодомору Верховною Радою України та кваліфікації Сеймом і Сенатом у Польщі Волинської трагедії як геноциду – думки більшості респондентів виявились збіжними зі змістом інтерпретацій, які прийняті у законах.

- В Україні більше половини респондентів думають, що декомунізація не потрібна. У Польщі, натомість, думки розділились майже симетрично: 38% вважає, що декомунізація не потрібна, а 40% – що потрібна. Привертає увагу той факт, що у Польщі майже кожен четвертий (22%) не визначився у цьому питанні, тоді як в Україні ті, що не визначились, становили лише 8%. В обох країнах особи, які дуже впевнені у потребі декомунізації (тобто ті, які відповіли, що вона «однозначно потрібна») найчастіше вважали, що парламент повинен мати у цій справі ініціативу. Особи, які мали менш визначені погляди (тобто ті, що «скоріше» бачать потребу у декомунізації), частіше були схильні віддати ініціативу громадянам – жителям, місцевій владі чи експертним середовищам. Можливо, що впевнені прихильники декомунізації не довіряють співгромадянам і тому хотіли б, щоб цією справою зайнялась центральна влада без входження у дискусії на місцевому рівні.

- Поляки та українці мають відмінні думки на тему ставлення до «незручних фактів» з історії своїх країн, хоча в обох країнах переважає погляд, що про такі факти треба говорити відкрито (63% в Україні і 55% в Польщі). Проте поляки частіше, ніж українці, вважають, що такі факти варто замовчувати – так думає 24% поляків і 18% українців. Можливо, ці відмінності є наслідком рівня знань як про минуле, так і про сучасні дискусії у зовнішньому світі поза межами наших країн. Імовірно, польські респонденти краще поінформовані про звинувачення Польщі та поляків, які відносяться до їхніх «історичних провин». Українці, на загал, в меншій мірі цікавляться закордонною громадською думкою, і тому не дуже розуміють претензій сусідів. Так виглядає, що у Польщі існує вищий рівень підтримки для використання політики пам'яті як інструменту в міжнародній дискусії, а тим часом українці не помічають такого її значення і менше цікавляться міжнародною політикою.

- Думки поляків і українців у питанні спільних «історичних кривд» розкладаються симетрично. Поляки частіше погоджуються, що в спільній історії обох народів були моменти, в зв'язку з якими українці повинні відчувати провину стосовно них. У той же час, українці частіше погоджуються, що в історії обох народів були події, в зв'язку з якими власне поляки повинні просити у них пробачення. Вину власного народу схильні визнавати 21% українців і тільки 8% поляків. Це виразно показує, що формула «вибачаємо і просимо про пробачення» не може бути застосована на даному етапі польсько-українських стосунків з таким розлогим «списком кривд». Ця формула вимагає принаймні фундаментальної згоди щодо того, хто є «більшою мірою катом», а хто – «більшою мірою жертвою», або ж що

обидві сторони були і «катами», і «жертвами» в однаковій мірі. Одночасно, у випадку поляків і українців, кожен з народів вважає, що саме протилежна сторона відповідальна за вчинення злочинів, тоді як «ми» щонайбільше перевищили межі необхідної оборони.

- Дивлячись з цієї перспективи, дії української і польської держав у сфері оцінки спільної історії можна назвати неефективними. З одного боку знаходиться Польща, суспільство якої «знає» (або стверджує, що «знає») все про історію і має «узгоджену» розповідь про власне минуле, а також про дії сусідніх народів, відтак не приймає пропозиції зміни або корекції власної візії. Через прийняття постанов і законів Польща здійснює тиск в питанні кваліфікації Волинської трагедії як геноциду в Україні, суспільство якої не до кінця «знає» про свою історію, відчуває до неї «голод» , і тільки тепер готується до того, щоб узгодити свій історичний наратив. Ці дії польської держави не беруть до уваги суб'єктність партнера, стан його історичної свідомості, а також існуючу політичну ситуацію.

- Дивлячись з іншого боку, ми спостерігаємо, що влада України використовує те, що Волинська трагедія стало дуже важливою для польських політиків і польської громадської думки, що це питання трактується у Польщі однозначно, часто на потреби підсилення власної позиції у міжнародній дискусії. Перетворення Волинського питання на свого роду історичну «одержимість» дозволяє їй підтвердити свою моральну перевагу. Звертання уваги на цей бік справи дозволяє Україні підтримувати переконання, згідно з яким Волинська трагедія була тільки одним з багатьох епізодів в серії історичних відносин між двома народами. І в такій ролі Волинська трагедія не змінює загального «рахунку кривд», які тяжіють над обома сторонами. Тож політика обох сторін не виглядає на таку, яка може привести до поєднання між обома суспільствами.

Bibliografia

Assmann, J. (2009). Pamięć kulturowa. W M. Saryusz-Wolska (Red.), Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka. Kraków: Universitas.

Coupe, T., & Vakhitova, H. (2013). Costs and Benefits of Labour Mobility Between the EU and the Eastern Partnership Partner Countries. Country Report: Ukraine. Warsaw. Pobrano z http://www.case-research.eu/sites/default/files/publications/CNSA_2013_464.pdf

Fomina, J., Konieczna-Sałamatin, J., Kucharczyk, J., & Wenerski, Ł. (2013). Polska – Ukraina. Polacy – Ukraińcy. Spojrzenie przez granice. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.

Hrytsak, Y. (1998). National Identities in Post-Soviet Ukraine: The Case of Lviv and Donetsk. Harvard Ukrainian Studies, 22(Cultures and Nations of Central and Eastern Europe), 263–281. Pobrano z http://www.jstor.org/stable/41036741

Hrytsak, Y. (2002). Двадцять дві України. Krytyka, (4(54)).

Hrytsak, Y. (2007). Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі. Україна модерна, 12(2), 27–60. Pobrano z http://uamoderna.com/images/archiv/12_2/4_UM_12_2_Statti_Hrytsak.pdf

Kwiatkowski, P. (2008). Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.

Kwiatkowski, P., Nijakowski, L. M., Szacka, B., & Szpociński, A. (2010). Między codziennością a wielką historią. Druga wojna światowa w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego. Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Scholar, Muzeum II Wojny Światowej.

Ryabchuk, M. (1992). Two Ukraines? East European Reporter, 4, 18–22.

Sereda, V. (2009). Politics of Memory and Urban Landscape: The Case of Lviv after World War II. W S. Dempsey & D. Nichols (Red.), Time, Memory, and Cultural Change,. Vienna: IWM Junior Visiting Fellows' Conferences. Pobrano z http://www.iwm.at/transit/transit-online/politics-of-memory-and-urban-landscape/

Stryjek, T., Konieczna-Sałamatin, J., & Zacharuk, K. (2017). Ukraińcy o historii, kulturze i stosunkach polsko-ukraińskich. Warszawa. Pobrano z https://www.nck.pl/badania/projekty-badawcze/raport-ukraincy-o-historii-kulturze-i-stosunkach-polsko-ukrainskich

Szacka, B. (2006). Czas przeszły – pamięć – mit. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.

Thelen, D., & Rosenzweig, R. (1998). The Presence of the Past. Popular Uses of History in American Life. New York: Columbia University Press.

Troszyński, M. (2016). Opinie o mniejszości ukraińskiej w polskim Internecie. Warszawa. Pobrano z http://siectolerancji.pl/sites/default/files/st_raport_ukraincy.pdf

van der Zwet, A. (2015). Operationalising national identity: the cases of the Scottish National Party and Frisian National Party. Nations and Nationalism, 21(1), 62–82. http://doi.org/10.1111/nana.12091

Додаток

Таблиця факторних навантажень для етнічно-культурного і громадянського вимірів ідентичності

	Ukraina		Polska	
	Етніч-но-куль-турний вимір	Грома-дянський вимір	Етніч-но-куль-турний вимір	Грома-дянський вимір
Польське / українське походження	0,853		0,844	
Факт народження в Польщі / в Україні	0,635		0,689	
Вміння говорити польською / українською	0,445	0,520	0,568	0,463
Участь в культурному житті в Польщі / в Україні	0,333	0,679		0,695
Повага до польських / українських політичних інституцій і права		0,416		0,649

Метод виділення факторів: фактори головних осей (Principal Axis Factoring). В таблиці не показані навантаження менше 0,3

ISBN 978-83-61067-86-3